

శాకుంతలమయొక్క అభిజ్ఞానత

వి శ్వ నా థ సత్యనారాయణ

శాకుంతలముయొక్క అభిజ్ఞానత

రచయిత

విశ్వనాథ సత్యనారాయణ

పల్లి పద్మ :

వి. యస్. యస్. అండ్ కో

మారుతీనగర్, విజయవాడ-4

సర్వహక్కులు

గ్రంథకర్తవి.

తృతీయ ముద్రణము

ప్రతులు 2000

వెల రు. ~~5.00~~

ముద్రణ :

శ్రీ వెంకటరమణ బాక్సు ప్రింటింగ్ వర్క్స్,
విజయవాడ -2

పురాతనై : లాక్షణికై : సూచితా
 కథాగతి: తై : రసలగ్న బుద్ధిభి:
 కథాశరీరే సుకవీంద్ర శిల్పిభి:
 నిగూఢ వ్యాస రుచి: ప్రకల్ప్యతే.

కస్యాశ్చిద్రమణీమణే: నయనయో:

దైర్ఘ్యంచ వాసాగ్రతా

గల్గశ్రీగత మాంసపిండ నియతి:

హాసాంతరుద్యద్భ్రమీ

నర్వే గూఢతయా భృశం ప్రకటయం త్యస్యా:

జను ర్గౌరవం

శీలం సాధుమనోఽంతరస్థిత రహ

శ్చుంగార లీలారసమ్.

మహాకవే: కావ్యగతాశ్చ కల్పాః
 కేచిత్కథామర్మభిదో భవంతి
 తాదృక్కథాస్పష్టిపథే నిశూఢ
 మాణిక్యగోప్తా ఖలు కాళిదాసః

అన్యోఽన్య సంమర్శక వల్లు కాంతీః
 నిత్యే ప్రియైరా దతి సూక్ష్మమార్గాః
 కాకుంతలే కప్తగిరః సమీక్ష్య
 వినిర్మితిప్రాధి మితాతనోమి.

మహాకవి: లోక శుభాభికాంక్షీ
 మంత్రీవ గూఢార్థమతి శ్చకాస్తే
 కాలాంతలే పక్వవచోఽర్థరాశిః
 ప్రసన్నధారా మధురాభిభాషీ,

ఇయం వాగ్వాగ్వేత్ప్రప్రతిమతినీతా యది భవేత్
 తదా యత్నోఽయంతుభవతి భవభార్యా మతిహితః
 జగన్మాతుః తస్యైః పరమ కరుణా నిర్ధరప్రపత్
 సమాసేక శ్రీమన్మధురతర జిహ్వస్యచ కవిః.

మహాకవుల శిల్పమునుగూర్చి వేలయేండ్లు పండితులు భావుకులు విమర్శకులు చెప్పుచునే వచ్చుచుందురు. మఱియు నేదో కొత్త విషయము మతెవ్వరికో స్ఫురించ దను నియమము లేదు. ఈ యర్థములన్నియు నా కవి యుద్దేశించలేదు. ఇతని స్వకపోలకల్పితము లని చెప్పవారున్నారు. వారికి మహాకవుల వాక్కులలోని రహస్యము తెలియ లేదనవలయును. వాక్కు వెలువడును. అది యర్థసహితముగనే వెలువడును. దానిలో నున్న సర్వార్థములును వెలువడినవేళ దానిలో నిమిడియే యుండును. వాక్కు యొక్క రమణీయత దాని వెలువడుటలోననే యున్నది. ఆ వాక్కు నుచ్చరించినవాడు దాని యర్థము భావించెనా యన్న సందేహము వాగర్థముల యవి నాభావ సంబంధ మెఱుంగనివారి కుండును. వాక్కు వెలువడుటకు బూర్వము బహిరంగమనము జరగవలసిన స్థితిని భావి చేవలయును. వాక్కిందుకు వెలువడును? ఊరకున్నచో సరిపోదా? వాగ్మ్యవహారము లేకుండ లోకమునందు జరగనర భావగ్రహణము జరుగుచున్నదని చెప్పుచున్నారుగదా! ఈ వాక్కు లేకుండ జరిగెడి వ్యవహారమునం దసంపూర్తియు వాక్సహిత వ్యవహారమునం దాధిక్యమును కలిమిచేత నేకదా వాక్కునకు బ్రాధాన్యము వచ్చినది?

వాగర్థము లవినా భావసంబంధము కలవి. అర్థ మనగా నేమి? ఆ వాక్కు నుచ్చరించినవాని తత్కాలజీవస్థితిలో దద్వాక్సంబంధిగా నంత యర్థము పుట్టగలదో యంత యర్థము సంగ్రహింప బడియుండుట. ఈ సంగ్రహింపబడుట క్రమశః వివృతమగును. వాగుచ్చరణ సమయమందు నది యుచ్చరింప బడుచున్నది. ఆ యుచ్చరించినవాడు తదర్థగతైకదేశ సమన్వయ పర్యాప్తబుద్ధియై యుచ్చరింపవచ్చును. అందుచేత బరిశిష్టార్థము దానియందు లేదనటకు వీలున్నదా? ఒక డొక మాట నుచ్చరించును. వాడొక యర్థము నుద్దేశించి చెప్పును. రెండవవాడు తనకు గోపమేమిటనై న దానిలోని యింకొక యర్థమును దీసి వాని వాక్యేపించును. వాడు నా యుద్దేశ మదికా దనును ఇద్దరును తర్కించు కొందురు వాడు తన యుద్దేశ మదికాదనట, వాని యుద్దేశ్యము కాని రెండవ యర్థమును దీసికొని వివాదపడుట లోకమునం దున్నది. దీని తాత్పర్యమేమనగా వాక్కు బహ్వర్థకము. ఆ వాక్యేవని నోటినుండి వచ్చినదో వాడు దాని నుద్దేశించకుండగనే యొకటి వాగ్దత శక్తిచేత, రెండు ఉచ్చరించినవాని జీవగత శక్తిచేత దానియందు బహ్వర్థసంగ్రహణము జరిగియుండును, ఉద్దేశించుట యనగా నేమి? వాక్యేచ్ఛటినుండి వచ్చుచున్నది. వాక్స్వరూపమేమి? బహిరంగమన వాంఛాసహితమైన జీవైక దేశవృత్తి వాక్కు. ఉద్దేశించుట యనగా నేమి? వ్యవహారా పతితమై తత్కాల ప్రయోజనవాంఛ వ్యక్తీకరించుట యన దలి భావము. వాక్కుయొక్క యర్థమునకు నీ రెండు భాగములు కలవు. ఆ వ్యవహార దశయందు రెండవదానికి బ్రాధా

న్యము. వాగర్థము వాగర్థమని చెప్పటకు రెండు భాగములు ప్రధానములే.

కావ్యమునందు కావ్యగతవస్తు పునస్కృతమై ద్వితీయ భాగమునకు ప్రాధాన్య వివక్ష కలిగినను కావ్యమున కాత్మ ధ్వని కనుక, ధ్వని యనగా వాచ్యాతిశాయియైన సర్వార్థము కనుక, వాక్కుయొక్క సర్వార్థము కావ్యమునందుండును. దీనిని యుద్దేశించినాడా లేదా యన్న ప్రశ్న యుండదు. ఉద్దేశమనగా తదర్థగతాంత యుచ్చారణసమకాలి నుండు మనస్పృష్టమై యున్నదా లేదా యన్నది. మన స్పృష్టము కానంతమాత్రముచేత దద్దత పరిశిష్టార్థము తదుచ్చారణప్రవర్తకమయిన జీవసంకల్పమునందు లేదనుటకు వీలులేదు. తజ్జీవసంకల్పమంతయు తద్వాగర్థము ఆ సంకల్పము యొక్క మహాపరిణామము ఋషుల కుండును. తత్తుల్యాలైన మహాకవుల కుండును.

మన పురాణములయందు ఋషుల కాప సందర్భము లందు దీని యర్థము సువివృతమైయున్నది దీనిని భన భూతి—

తాకికానాం హి సాధూనా మర్థం వాగనువర్తతే
ఋషీణాం పున రాచ్యానాం వాచ మర్థోనుభావతి.

అన్నాడు. ఈ శ్లోకమునందు వాక్కు—అర్థము అన్న రెండు మాటలున్నవి. ఈ రెండుమాటలను గలిసి రెండుచోట్ల

నున్నది. రెండుచోట్ల నున్న వాక్కున కొకటే యర్థము కాదు. రెండచోట్లనున్న యర్థమున్న శబ్దమున కర్థ మొకటి కాదు. ఆ మాటలలో మొదటిది లాకికులైన సాధువులకు సంబంధించినది. రెండవది ఆద్యులయిన ఋషులకు సంబంధించినది. లాకికులైన సాధువులు లాకికమైన యర్థము నుద్దేశించి శబ్దముచు బ్రయోగింతురు ఆ వాక్కు నాయర్థము నొక్కటి ఆ వాక్కునం దన్వార్థమునకు ప్రాధాన్యములేదు. ఆద్యులయి ఋషులు వాక్కును ప్రయోగింతురు. ఆ వాక్కు యొక్కయర్థము దాని సర్వార్థమునై యుండును. లాకికమును పారలాకికమును త్రైకాలికమునునైన సర్వార్థము వారి వాక్కునం దుండును. లాకికానాం హి సాధూనాం వాక్, ఋషీనాం పునరాద్యానాం వాక్. ఆ వాక్కులు వారివారివి. వాక్స్వ నియమము కలదు. విశేషణలక్షణోపహితమై తద్వాక్స్వము నియమిత మగుచున్నది. పురాణములయందలి ఋషుల శాపములు తీసికొన్నచో దీనియర్థము మఱియు సువిస్పష్టమగును. దీని విస్పష్టత శ్రీనాథకవి రచించిన హరవిలాసాపతారికలో చక్కగా గలదు. దుర్వాసుడు తన యాశ్రమము ముందట తాను పెంపుడులేడికి పచ్చిగడ్డిపటకలనందించుచుండెను. మింట నేగు నొక గంధర్వుడు ముద్దుపచ్చి చిటిక వేసెను. దుర్వాసునకు కోపమువచ్చి యా గంధర్వునిమనుష్యజన్మ యెత్తుమని శపించెను. అతడు వచ్చి ముని కాళ్ళ ప్రేళ్ళబడెను దుర్వాసునకు బాలికలిగెను. “ప్రాద్దుననే లేచి యెవని మొగము జూచితివిరా, నాయనా! ఇంతమాటబడినావు, నీ భార్యను బిడ్డవలె నా యాశ్రమములో నుంచుకొని చూచు

చుందును. నీవుపోయి యా తిట్టుఫలమును తీర్చుకొనిర”మృని పంపినాడు దీనిలోని పరమార్థ మిది. అది యా గంధర్వుని నొసట వ్రాసియున్నది. వానికర్మ యటువంటిది. ఇదికాపము కాదు. ఆ గంధర్వునియొక్క కర్మానుభవము. జరుగవలసిన నిమిషము వచ్చినది. దుర్వాసుని నోటివెంట వచ్చిన యా మాట యా యనుభవవేళయొక్క పరమ నన్నిహితత్వ ప్రదర్శకమైనది. తననుభూతి ప్రారంభించుటకు సద్యఃకారణ మైనది. పిక్కొక్క మాటయొక్క యర్థ మిట్లుండును. ఇంత పెప్పట యెంచుకనగా మహాకవుల కావ్యములలో నిట్టి వాక్యము లుండును. వాక్కు లుండును. ఋషులవాక్కు సాధువులవాక్కు అనుటచేత వాక్కున కర్థము అచ్చట వేఱయినట్లు కవులయొక్క కావ్యముల యిందలి కొన్ని మాటలు సందర్భముచేత చిత్రవిచిత్రములైన యర్థము లిచ్చుచుండును.

ఒక సంగతి, మన సంస్కృత నాటక కర్తలు కట్టము యొక్క యీ మహార్థపరిణాహము తెలిసినవారు. తమనాటక రచనా శిల్పములో నీ మహార్థమున కెక్కువ స్థాన మిచ్చిన వారు. నాటకము—అనగా రూపకము కావ్యవిశేషము కావ్య విశేషమయిన యీ నాటకముయొక్క నాటకత్వము, అనగా అది నాటక మగుట కొన్ని లక్షణములను పురస్కరించుకొని, పూర్వ సంస్కృత మహానాటక కర్తలు రూపకరచనా వ్య గులయిరి. వాి నాటక రచనాశిల్పముయొక్క మూలస్థంభము ఏకాదృశమైన యర్థము. ఈ యర్థమునే వివరించి

లక్షణకర్తలు కూడ నాటకాంగములుగా చెప్పిరి. కాళిదాస భవభూతులు ఆ నాటకాంగములు చాలవన్నట్లు తమ మహా నాటకములను సర్వత్ర యీ మహార్థముచేత నిండియుండునట్లే చేసినారు.

భారతీయ సంస్కృత నాటక మనగా నిది ఏ యర్థము భూతభవిష్యద్వర్తమానములూ దభివ్యాప్తమయి భిన్న పరిస్థితులయందును సూత్రమై కర్మసూత్రముచేత పరస్పర సంబంధ లక్షణములు కలిగియుండునో యీ యర్థము మీద నా మహాకవులు నాటకములను నిర్మించిరి. ఇది భారతీయ సంస్కృత నాటక మూల రహస్యము.

ఈ రహస్యమును వివరించుటలో కాళిదాసు పోయిన మార్గమువేఱు, భవభూతిపోయిన మార్గము వేఱు. కాళిదాస సంతకంటె మఱియు పరమరహస్యములను దన కావ్యమునం దిమిడించినాడు. వా బుద్ధికిందోచినంతవఱకు వానిని వివరించుటకే యీ గ్రంథరచన యారంభించుట యైనది. మఱియు నింకొక్క నిషయము కలదు. నా వ్రాయుచున్న యీ వ్యాసములలోని పలునిషయములు పూర్వలయిన వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసియుండవచ్చును భావుకులు భావించియుండవచ్చును. 'చాపలాక్ష ప్రచోదితః', కాదేని కొన్ని క్రొత్తనిషయములుండవచ్చును. ఉన్నను నవి ప్రభువైన కాళిదాసు వాక్కులోనున్న యర్థములే.

ఇంత మహార్థము గాలితో నుండదు. వస్తువు నాశ్రయించి యుండును. వస్తువు లోకమునందున్నది. వస్తువుదాత

మైవచో దానియందు బహ్వర్థములు సహజముగా నిమిడి
యుండును. ఆ వస్తువు నా కయించి మహాకవి కొన్ని
కల్పనల జేసెందుము. ఆ కల్పన యొక్క రహస్యత వాని
యాచిత్యమునందుండును గదా! ఔచిత్యమునగా నుచిత
మైవవానియొక్క భావము ఉచితమునగా తగినది. దేనికి
తగినది? ఆ కథకు తగినది. అనగా సరిపోయినది. అవగా
దాని యందున్నదే - అప్పుడు క్రొత్తగా జూచినదని
యర్థము దానిని జూచుటకా మహాకవియొక్క బుద్ధి కావలసి
వచ్చినది కనుక నొక మహా విషయములోనున్న సర్వార్థ
ములు మహాబుద్ధికే స్ఫురించును. సర్వార్థము సర్వజనులకు
స్ఫురించవలసిన యవసరములేదు. ఒకడు తనకా యర్థము
పూర్వము స్ఫురించక మరియొకడు దానిని చెప్పినప్పుడు నాడు
దానిని కల్పించి చెప్పినవాడనుటలో దాని యాచిత్యమువాని
కప్పుడు తెలిసినది. తనంతటతనకు తెలియలేదన్న మాతస్వర్య
మున్నది.

కవి యొక కథను దీసికొని కావ్యమును వ్రాయును.
సామాన్య కవియొక్క కథావస్తువు ఆ కావ్యములోనున్న
సామాన్యవస్తువేయగును. ఆ కథనే మహాకవి తీసికొన్నప్పుడు
ఆ కథలో నన్ని యర్థములుండునో యన్ని యర్థము లతనికి
కావ్యవస్తువులే. వాగ్ధర్మముల విషయములో పూర్వము చెప్పిన
విషయ మంతయు సత్యము నాటకము వ్రాయుచున్నచో
కావ్యవస్తువగును.

కవియనగా నెవడు? ఈ మహార్థములను శిల్పదృష్టితో

జెప్పవాడు. శిల్పదృష్టి బహుముఖముగానుండును. ఈ మహార్థములన్నియు దన కావ్యమునం జిమిడించుట యొక మహాశిల్పము. వానిని సముచితముగా నెచ్చట నేదిజెప్పవలయును, ఎట్లు చెప్పవలయును, ఆద్యంతములెట్లు, అభ్యాస మెట్లు - ఈ విచారణ యంతయుజేసి యా ప్రకారముచెప్పట యొక శిల్పము. ఇందులో ననేకములైన చిహ్న చిన్న విషయములుండును. అవి యా మహాప్రవాహములో లీనము కావలయును. వాని నెట్లు చెప్పవలయును? ఇది యొక శిల్పము.

ఇవి యిట్లుండగా దాను వ్రాయుచున్నది కావ్యము. కావ్యము కథాశ్రయము. కథా స్వరూప మెట్టిది? తన కథ యొక్క స్వరూప మెట్టిది? తనకావ్యమునం జేరూసము ప్రధానము! ఆ రసముయొక్క స్వరూపమెట్టిది? ఓక విచారణయా! అన్నిటిని గలిపి కాళిదా సొక్క మాటలో వ్రాయును. ఓక్క పద్యములో నన్ని యర్థములు గుమికూడి యుండును. చెప్పి శోనవలసి వచ్చినపు డొక్కొక్కదానినీ, యొకదాని తరువాత నొకటిగా జెప్పి శోనగలముగాని యన్నిటిని గలిసి చెప్పలేము. అన్నిటిని గలిసి చెప్పగలిగినది కవి వాక్యము. విడివిడిగా చెప్పనది విమర్శకుని వాక్యము. కవి వాక్కులోని యీ సర్వార్థము నొక్కసారి భావుకునకు స్ఫురించును. విమర్శకుని రచన పాఠకులకు దెలియును.

ఓక విధముగా శాకుంతల నాటకము 'గ్రీవాభంగాభిరామం' అన్న శ్లోకములో ప్రారంభించిన దండము. ఈ శ్లోక

ములో కాళిదాసు తన యీ స్వకావ్య స్వరూపము చెప్పి యుండవలయునుగదా.

అతని కావ్యము నిజమునకు తత్పూర్ణమే | పారంభింప బడినది. 'కృష్ణసారే దధచ్ఛత్రః' అన్న శ్లోకముతోనే యారంభింపబడినది మఱియు మోటాడనచో యీ సృష్టి 'సృష్ట్య రాద్యా' యున్న శ్లోకముతోనే యారంభింపబడినది. కృష్ణ సారే దధచ్ఛత్రః'లో నీ సర్వ వాగర్థముల కతీతములైన పరమార్థ విషయమును కాళిదాసు తన కావ్యార్థమునకు ఖంఠాయమానముగా జెప్పదలచిన మహా విషయమును సూచింపదలచినాడు. అ. మహావిషయమున కాలంబభూతు డై న యీశుని యుత్పత్తునుని 'యా సృష్టి సృష్ట్య తరాద్యా'లో నిక్షేపించినాడు.

కొంత క్రిందికి దిగి కావ్యారంభము చూచినచో 'గ్రీవాభంగాభి రామమ్' అన్న శ్లోకము కావ్యారంభము. సారంగము గ్రీవాభంగాభిరామముగా స్వందనమునందు బద్ధ దృష్టియై యానుసరించి పడి వెత్తుచున్నది. శరపతనభీతిచేత నెక్కువగా పూర్వకాయము పశ్చార్థముచేత ప్రకృప్తమైనది. శ్రమవివృతముఖభ్రంశు లయినవి, యథావలీధములు నయిన దర్శనచేత దారిమొంతయు వెదజల్ల బడియున్నది. ఉదగ్రస్థ తముల చేత నా లేడి యెక్కువగా వియ్యత్తునందును దక్కువగా భూమియందు బోవుచున్నది. ఇందులో సారంగము గ్రీవ, స్వందనము, పశ్చార్థము, కాయము, శరము, వియ్యత్తు, ఉర్వి-యీ శబ్దములు కలవు.

ఈ శబ్దములే యేలయండవలయును! సంస్కృత భాషలో పర్యాయ పదములు కొల్లలుకొలలుగా నుండును గదా, సంస్కృతభాషా శబ్దములు పుష్పత్తి సహితములై నవి. ఎక్కువ శబ్దములు ధాతుజన్యములు, కొన్ని భిన్నావయవ ములయొక్క యర్థపోషకములు అందుచేత ప్రతి శబ్దమునకు యాగికార్థము రూఢ్యర్థము రెండునుండును సామాన్యముగా కవి తన కావ్యరచనకు రూఢ్యర్థమునే స్వీకరించవలయును గదా. (యోగార్థములో శబ్దములను ప్రయోగించినచో నేటి కొందరు విమర్శకులు తిక్కన్నగారు వ్రాసినమాటనే ప్రాత వడ్డ మాటను అన్నదానిని దెచ్చి హింసించుటకలదు. ప్రాత వడ్డ మాటలని తిక్కన్నగారు. విరళాన పేచోపాదిక శబ్దాన్ అని నన్నయగారు. ఇది వేతేవిషయము)

మహాకవులు సామాన్య పాఠకునకు స్థూలకథావస్తువు నకు శబ్దమును రూఢ్యర్థములో ప్రయోగించుచు దాముద్దేశించిన మహార్థములను లోతుగా దిగిచూచెడి పాఠకులకు వాని యాగికార్థములలో సంతరింతురు. కాళిదాసుయొక్క సర్వ రచనయందు నీ ప్రయోగరహస్యమున్నది. నా చూచినన్ని చోట్ల అయిన కావ్యములందు గలపించినది. శాకుంతలము నందు లేనికావులేదు. అతని కావ్యములన్నియు తత్ర తత్ర యీ స్పృహతో జూచితినికాని సర్వంకషముగ జూడలేదు. శాకుంతలమునందు బెక్కుచోట్ల జూచితిని. సర్వత్ర యీ పైచిత్ర కనిపించుచునే యున్నది. సారంగ శబ్దమునకు రెండు పుష్పత్తిర్థములుకలవు. సారమైన యంగములు కలది యని యొకటి. తన జాతివానితో గలసి విహరించునదియని మఱొ

కటి. తన కావ్యవస్తువు సారమున యంగములు కలసి, సజా
తీయ భావములతో గలసి వ్యవహరించినది. అతని కావ్యవస్తు
వేది! అతని వస్తువు జనుముఖములుగాగలదు. ఒకటి శివ
స్వరూపమును జెప్పట. రెండు అంతఃకరణ లక్షణమును
జెప్పట. మూడు సత్పురుషు డెట్టివాడో నిర్ణయించుట.
నాల్గవది శృంగార రసముయొక్క కట్టుదిట్టములు నిరూపిం
చుట ఐదవది శకుంతలా కథ ఆఱవది నాటక స్వరూపము,
ప్రధానముగానివి కనిపించుచున్నవి. సారంగమున్న శబ్దము-
వీని యన్నింటికి బదులుపయోగింపబడినది. గ్రీవా—అన్నాది
కములు దీనిచేత ముంగజను—అని వ్యుత్పత్తి. వ్యుత్పత్త్య
ర్థవశమున లక్షణ ప్రాపించినచో స్ఫురణశక్తి యర్థము
వచ్చున. స్థందనము—రథము, ప్రవీంతునది. కథ ప్రవీంచును
రసము ప్రవీంచును, జీవితము ప్రవీంచును ఏదికాదు! కరము-
హింసించున్నది కనుక కరము ఒక యోషధియందు బాణము
నందు నీ శబ్దము వర్తించుచున్నది. వ్యుత్పత్తి రెండుచోట్ల
నొక్కటియే. ఇచ్చట ‘నీకావ్యమును విమర్శించివారు’ అను
సర్థమును జెప్పవచ్చును ఎందుకు జెప్పవలయుననగా నీకావ్య
మిట్లెందు కారంభింపవలయును! వీరితిగానో యొకరీతిగా
నారంభింపవలయునుగదా. ఇది రమ్యముగానే యున్నదియున్న
సమాధానము చాలదు. శిల్పముయొక్క ప్రధాన లక్షణము
ప్రయోజన సహితత్వము అధికార్థసంగ్రహణము. పాఠకుని
గాఢభావనాశీలుని జేయునది, కాయమ్—అవశ్యములచేత

గూర్చబడునది యని వ్యుత్పత్తి కావ్య విటువంటిది, దానికి మొదలున్నది. చివరయున్నది. నడుమున్నది. అన్నియవయవములు కలవు. బాణముపడునన్న భీతిచేత లేడి తన పూర్వకాయనుండు వెనుకటి శరీరమును జొప్పించుకొన్నది. తన కావ్యము శీర్షమైపోవునని తన శత్రువులు కావ్యమునందు సంయోజన గుణము తక్కువ యందురని తరువాత కథ యంతయు కాళిదాసు నాటకముయొక్క పూర్వభాగమునందు దాను జొప్పించినాడు. ఈ లేడి తన కావ్యవస్తువు. తన కావ్యవస్తు వన్నివిధములు. ఈ మాటచేత నాటకాంగములయిన సూచనాదులన్నియు దీనియంతర్యూతములైయున్నవి. ఈ లేడి వియత్తునం దెక్కువ యుర్వియందు దక్కువకదా! వియత్తునకు 'ఎడతెగక యుండునది. యని' వ్యుత్పత్తి. ఊర్వికి బర్వతములచేత గవ్వబడినది. యని వ్యుత్పత్తి. తనకథ యధిమైనది యాకాశము నందునది- అంతటను వ్యాపించియున్నది! ఇదివట్టిశృంగార రసమయినను నసంతమైనదే. అది కాకపరమేశ్వరుడు, జీవుడు, నర్వ జీవకోటియందు మేల్కొనియున్న యంతఃకరణము. ఇది యతని కావ్యవస్తువు ఇవికాక తన కావ్యకథ మొదట చివరగూడ నరణ్యములలో గొండలలో జరిగినవి లేదా దుర్గమార్థములు కలది.

మఱియు నీ సారంగము పెడవంచి స్వందనమును జూచుచున్నది. చూచికొంచునే పరువెత్తుచున్నది. ఈ కథ ఊగంఠము కనిపించకపోవుటచేత వెనుకకు తిరిగినది. కాని కథనుజూచుట వదలిపెట్టలేదు. రకరకములుగా జూచుచున్నది

“బలవత్తు దూయమానం ప్రత్యానుయతీపమే హృదయమ్” మయ్యేవవిస్మరణ దాక్షణ చిత్త వృత్తైః” ఇట్టి యోగములచేత వెనుకకు జూచుచున్నది. కథావస్తువైనచో నిది జీవలక్షణ మయినచో ‘సతాంహి సంజేహవదేషు వస్తుభుః’- ‘కదాపి సత్పురుషా శ్లోకపాత్రాత్మానో న భవంతి- ‘ననుప్రవాతేపి నిష్కంపాగిరయః’- ‘యథాగజో నేతి సమక్షరూపే’- ఇత్యాది వాక్యములచేత నా యంతః కరణ ప్రవృత్తి యొక్క జీవగత లక్షణము సత్పురుషుని యందున్న యంతఃకరణము, జీవస్యందన మార్గమును వెనుకకు తిరిగి చూచికొనుట మొదలైనవి చెప్పబడుచున్నవి.

అన్ని రకములలో శృంగారరస నిర్వహణము క్లిష్టాతి క్లిష్టమయినది. శృంగార రసమునం దుదాత్తత నిలువబెట్టుట కాళిదాస భవభూతులకే తగునేమో నిముసములో కచకు చాది వర్ణనములక్రిందికి దిగును. ఈ శాకుంతల నాటకమును ప్రదర్శించుచు కాళిదాసుని యాచిత్య షెఱుగక బజారు శృంగారము చేయబడుటయు నే నెఱుగుదును. ఇట్టి శృంగార రస ప్రాధాన్యముగల తన కావ్యమును నాయికా నాయక ప్రథమ సమావేశ భూతమైన ప్రథమాంకమును కాళిదాసు ఇన్ని బహ్వర్దముల నుదేశించి రాజు లేడిని దఱుముటతో ప్రారంభించెను. ఆ లేడి కృష్ణసారము కృష్ణనియొక్క సారము. భగవంతుడైన కృష్ణునిచేత జెప్పబడిన గీతోపనిషత్తు యొక్క సారమా! రాజెట్లున్నాడు! సూతున కతడు మృగానుపాదీయైన వినాకివలె గణపించుచున్నాడు. మృగ మనగా వెదుకబడుచున్నది! ఏడిఎదుకబడుచున్నది. తత్త్వము.

అంతఃకరణాంతర్గత సూక్ష్మభావభూతజీవస్వరూపము. తత్త్వే
రేపకుడైన శివుడు.

కాళిదాసుని అభిజ్ఞానశాకుంతలము సర్వవేద వేదాంత
సారము శివాద్వైత ప్రతిపాదక గ్రంథము.

౨

పరువెత్తుచున్న లేడి వట్టి లేడియేకాక, చాల యర్థము
లకు నిధానముగ నూహింపబడుటలో నొక యర్థము కావ్య
వస్తువనికూడ తెలిసికోబడవలయుట శుద్ధబడినది. ఇందు
రెండవ చరణము “పశ్చార్ధేన ప్రవిష్ట శ్శరపతనభియా
భూయసా పూర్వకాయం” అన్నదానిలో కథాగత తాత్ప
ర్యము సువ్యక్తముగా కనిపించుచున్నది. శరపతన భీతిచేత
వెనుకటి సముముందు సగములో జొచ్చుకొన్నది అని.
ఈ శ్లోకమైనంతనే “కథ మనుపతత ఏవ ఘేప్రయత్న ప్రేక్ష
ణీయ స్సంవృత్తః” అనుసరించుచునే యున్నాను, ప్రయత్నము
చేసినగాని కనిపించుటలేదు. అనగా చాలదూరముపోయినదని
యర్థము. ఈయర్థము లేడి విషయములో కంటే శకుంతలా

విషయమున నెక్కువ నిజముగా మన్నది. రాజ శకుంతలను చూచినాడు. ఆమెయం దమరకుడైనాడు. ప్రియంపదాన సూయతా వివాహసంబంధి ప్రసంగము చేయువరకు నామె యందు బద్ధ మనస్కుడైనాడు. 'ఇక కిలావ్యాజమనో హరం వపుః' - 'సరసిజ మనువిద్ధం శై వలేనాపి రమ్యం' - 'అధరః కిసలయ రాగః' ఈ మొదలయిన ప్రవృత్తి చాల వరకు సాగినది. అప్పుడు శకుంతలతో అనసూయ వన జ్యోత్స్న కథ ప్రారంభించినది. ప్రియంపద "యథా వన జ్యోత్స్నానురూపేణ పాదపేన సంగతా ఏవం నామూహ మపి ఆత్మనోనురూపం వరం లభేయమితి" ఈ యూహతో శకుంతల వనజ్యోత్స్నను ఆతి మాత్రముగా చూచుచున్న దని ప్రియంపద చమత్కరించినది. శకుంతల దానికే సమాధానముగా "ఏష నూనం తవాత్మగతో మనోరథః" ఇది నిజముగా నీ మనస్సులోనున్న కోరిక అని - 'ఇతి కలశమావర్జయతి' - ఇది నీ మనస్సులోని కోరికయనగా లోకసామాన్యముగా జూచినచో నీకు దగిన భర్తను సంపాదించుకొనవలెనని నీవే కోరుచున్నావు నాకట్టి కోరికలేదు. అని వ్యతిరేకార్థము నిచ్చుమాట. కాని శకుంతల అనురూపవిరసని బొందవలయునని ప్రియంపద వాంఛించుటయు నిజమే. అంటివాంఛ ప్రియంపదకు కలదని శకుంతలకు తెలియును. శకుంతలమాట లన్నియు లజ్జచేతవలె, అనూయచేతవలె నన్నట్లు కనిపించి యామె హృదయగతవాంఛను తనయం దాచెలిక తెలికుగల యనురాగమును సూచించుచున్నది. ఈమాట యనిశకుంతలకుం డెడు సీట్లు వనజ్యోత్స్నయొక్క యాలవాలమున నింపి

నది. కోపము వచ్చినప్పుడు మానవు లిట్లే చేయుదురు. కొంచెము నీళ్ళు బోసినచో జాలునేమో, కుండెడు నీళ్ళు చృటనే యొలికించినది. ఈక్రియచేత కవి శకుంతలయొక్క నర్వమనోభావమును వ్యక్తీకరించినాడు అమోతన సర్వస్వము తన భర్త కర్పించె నన్నట్లుగా నీకలశావర్జనము మహాధ్వని నిచ్చుచున్నది.

అంతవరకు తత్సందర్భచర్చా నిమిత్తమున నరాజనకు దానిలోని క్లిష్టత తెలియలేదు. ఈవివాహ ప్రసక్తి వచ్చుటయు, శకుంతల కలవావర్జనము చేయుటయు రాజనకు జాగ్రదవస్థా హేతుకములై నవి. అప్పుడు “దుర్లభః ఖల్వేష మనోరథః అపి నామ కలపతేరియ మసవర్ణక్షత్రీసంభ నా స్యాత్” అన్న సందేహము వుట్టినది. ఇది నిజముగా గడ్డు సమస్య. ఇంతవరకు సాగిన ప్రవృత్తి కి విచ్ఛిత్తిస్థానము. ఈ యర్థమునే ఈ సంశయమునే ఈ ఘటమునే, “కథ మనుపతత ఏవయమే ప్రత్న పేక్షణీయ స్సంస్మృతః” అన్నవాక్యము చెప్పుచున్నది. “అనుపతత ఏవ మే” అనగా నా మనస్సు తదభిలాష ప్రవర్తిత మగుచుండగా నామె ప్రయత్న పేక్షణీయు రాలగుచున్నది, ఆమె బన్ధవృత్తాంత రహస్యము తెలియక నేనామెను వినాహమాడలేను. ఆమె క్షత్రీపరిగ్రహ యోగ్యురగుదు. అన్న సంశయము ప్రయత్న పేక్షణీయముగా జెప్పబడినది.

అప్పుడు సూతుడు “ఉత్తానునీ భూమిరితి మయా రశ్మి సంయమనా ద్రథస్యే మందీకృతో వేగః తేన మృగ ఏష విప్రకృష్టాంతరం సంవృత్తః. సంప్రతి సమదేశవర్తినస్తే నదురాసదో భవిష్యతి.” భూమి మిట్టపల్లములుగా నున్నది. అందుచేత రథ వేగమున తగ్గించినాను. మృగమునకు నీకు నడుమ దూర మెడమైనది. ఇప్పుడు నీవు సమదేశమున నున్నావు. అది నీ కిప్పుడు దూరాసదముగాదు. భూమి ఇచ్చట నుత్థాతిని. ఈవాక్యముయొక్క యర్థమే “అపినామకులపతే రియ మసవర్ణ త్తత్రసంభవా స్యాత్” అన్నది. రాను త్తరి యుడు. ఆమె బ్రాహ్మణ స్త్రీ. ఇద్దరినడమ వివాహము ధర్మముగాదు. ఇదిమిట్టపల్లములని చెప్పబడుట. బ్రాహ్మణ వర్ణము కొంచెము మెరక. త్తరియవర్ణము కొంచెము పల్లము శకుంతలాతాగభిలాషారూపమైన శృంగార రసమునకు ప్రచలనము తగ్గినది. సూతుడు రశ్మిసంయమము చేసినాడు. ఈ సూతుడు బ్రహ్మయా! నాటక గత వక్త్రినపేక్షయాధ్వని ప్రవర్తించవచ్చును. కాని ‘మయా మందీకృతో వేగః’ నేను వేగమును తగ్గించినానని సూత ప్రాధాన్య వివక్షచేత ధ్వని ప్రవర్తించినను. దానియందు కొంత వెనుకకు తాగుట బహిగ వచ్చును. అందుచేత సూతునకు గూడ కొంత ప్రాధాన్య మీయవలెను. ఆ ప్రాధాన్య మెట్టిది! ఈ ప్రాధాన్య మీమాంస చమత్కారముగా నుండవచ్చును.

ఇక్కడ ధ్వనికిని కావవస్తువునకును అభేదప్రతిపత్తి ప్రస్తుతము రథ వేగము; అప్రస్తుతము శకుంతలా జన్మవిషయ

వృత్తాంత విచారణ. కొద్దిలో నదియు జరుగజోవుచున్నది. దానికీ మాటలు ప్రతిబింబములుగా నున్నవి. దీనియందది ధ్వనిత మగుచున్నదని చెప్పటయే కాని వ్యంగ్య వ్యంజక పరమ సన్నిహితత్వ సన్నికర లచేత నభేద ప్రతిపత్తి భ్రాంతి గల్గుచున్నది. ఇదిగో ఇప్పుడు సమప్రదేశమును చేరినావు. నీ కామ్యగము దురాసదముగాదు రశ్మి సంయమనము చేసినది నూతుడు. సమప్రదేశము చేరినది దుష్కర్మము. అది మృగము. “మృగ్యత ఇతి మృగ.” స్త్రీ వెనుకదగినది. “న రత్న మనిష్కమృతి మృగ్యతే హి రత్”, స్త్రీ తమన యీ భావము కాళిదాసుని మనోఽస్థితమైనది. మృగశబ్దముచేత శకుంతల సూచింపబడుచునే యున్నది. భూమియొక్క యుత్థాతినీత్యలక్షణమునకు దుష్కర్మమునకు సంబంధము లేదు. మృగము విప్రస్థాంతరమైనది రశ్మి సంయమన మనగా వ్యంగ్యతః ఈమె క్షత పరిగ్రహయోగ్య యగునా కాదా యెన్న విచారణ కావలయును. ఆనగా శకుంతలా దుష్కర్మ కుల భిన్న వర్ణత్వము భూమియొక్క మరక పల్లములై నచో మృగశబ్దముచే శకుంతల సూచితయైనచో రశ్మిసంయమనము తద్గత మీమాంస కావలయును. సమప్రదేశ పర్తిత్వముఆమె విశ్వామిత్ర సంభవ అని తెలియుట యగును. అప్పుడు మరక పల్లములు లేవు కాని రశ్మిసంయమనము చేసినది నూతుడు. సమప్రదేశవర్తియైనవాడురాజు. రథము సమప్రదేశ వర్తి యని చెప్పరాదా? నేనా పగ్గములు బిగపట్టితిని చెప్పట యెందులకు? పగ్గములు బిగబట్టబడినవి. అని వాక్యమును

కర్తృన పేక్షముగా వాడవచ్చును. అందుచే నిచ్చట సూతు డొక్కడున్నాడు. రాజొకడున్నాడు. ఆగామి కథ దీనియందు సూత్యమైనచో సందేహము కలిగినది. రాజునకే. సందేహము తీరునది రాజునకే. అక్కడ నిద్దరు రాజులులేరు. కాని యిద్దరు రాజులున్నారు.

ఈ నాటకమంతయు నిద్దరు దువ్యంతులమీద నిర్మింప జడినది. ఒకడు సామాన్యుడై లోకమునందు ప్రవర్తించు వాడు. రెండవవా డసామాన్యుడై యంతఃకరణమునందు జాగృతుడై ప్రవర్తించువాడు. రెళ్ళి సంతుమనము చేసినది సూత స్తానీయుడైన రాజు అనగా విచారణ శీలుడైన రాజు. అనగా బ్రహ్మ. మనస్సును సృష్టించినవాడు. సమ ప్రదేశక వర్తిత్వ లక్షణ స్థాపకుడైనరాజు శివుడు ఆయనయు నున్నాడు. ఆయన సర్వనియంత, ధర్మమార్గోపదేష్ట. ఈరీతిగా సూతుడు సూతుడుగాడు. సూతునకు రాజునకు నభేదాధ్యవ సాయము.

అవుడు రాజున్నాడు, అందుచేత పగ్గములు వదలుము (తేన హివిముచ్చంతా మభీకవ;) కకుంతల విశ్వామిత్ర సంభవ యని తెలిసినంతనే శృంగారరసము ప్రవర్తించుచున్నది. కథ సాగుచున్నది.

ఆ కథ యెట్టిది! సూతుడు రథవేగమును నిరూపించు చున్నాడు.

ముక్తేషు రశ్మిషు నిరాయత పూర్వకాయాః
 నిష్కమ్పచామరశిఖా నిభృతోర్ధ్వకర్ణాః
 ఆత్మోత్థితైరపి రజోభి రలఘుంసీయాః
 ధావన్త్యమీ మృగజవాక్షమయేష రథ్యాః.

రశ్మిలు పదలిపెట్టబడగా -రశ్మి యనగా వ్యాపించు నది అని వ్యుత్పత్తి ఈభాగములోనున్న యర్థములు కావ్య మునందలను వ్యాపించునని యర్థము. ఈకావ్యాపక సబ్ద సముదాయ నిక్షేప గ్రంథాంతమునందు అని యర్థము. అనగా శకుంతల క్షత్రీపరిగ్రహయోగ్యయని దుష్టాంతునకు దెలిసిన తరువాత, రథ్యాః:-గుట్టములు. రథ్యములనగా రథమునకు కట్టబడునవి. రముక్తేడాయాం. ఆ రథ్యము లిచ్చట కర్త. అవి పగ్గములు నడలిన తరువాత నిరాయత పూర్వకాయములై - ఇందొక లేడి పళ్ళారేస ప్రవిష్ట శ్చరపతన భియా భూయసా పూర్వకాయః- దానికిది వ్యతిరేకమైనమాట. నితరాం దీర్ఘస్య పూర్వభాగాః ఏషాంతే తత్సంశయ నివృత్తివరకు నన్నియు నిక్కట్లే. ప్రతిదియు సందేహమే. తరువాతి కథయం తయుతీసికొనివచ్చితోలుతటి కథలో చొప్పించవలసి వచ్చింది. ఇంకముందుటికథ దానియంతటనది యధేచ్ఛముగా సాగును. ముందటి కథలో వెనుకటి కథయొక్క చొప్పింపు లేదు. అందుచేత యధేచ్ఛముగా పోవును. మరియు సంతియేగాదు. ఆ పూర్వకథనువిస్తరించును. అనగానాటకముయొక్క స్వరూప ఖేమనగాపరభాగముపూర్వభాగమునందుజొచ్చియుండుటయు ఆ పూర్వభాగముయొక్క విస్తృతియే పరభాగమగుటయు. ఈ

అభిజ్ఞానర

రథ్యములు మరియు నిభ్యతోర్వ కరణము. ఆర్యమునగా
శబ్దగ్రహణము చేయునది. లేదా శబ్దము ధ్వనియందుండును
అది ఆకాశ స్థానీయము గనుక, మరియు తమచేత లేబడిన
రబములచేత గూడ నలంఘనీయములు రబములనున్నది.
రంజయతీతి రజః. రంజ రాగే-దీనిచేత మనుష్యులు రక్తు
లగుదురు. ఈరథ్యములు -రథము రమ్ ధాతువునుండి పుట్టినదీ
గదా. అవి క్రీడావాహకములు-ప్రస క్తమై శృంగార రససం
బంధి భావసరంపరయగుచున్నది. తమచేత లేపబడిన రజస్సు
లచే గూడ నవి విలంఘనీయము లగుచున్నవి. రజస్వబ్దము
అనురాగ లక్షణము గలది. అది దుఃఖహేతువు. రథ్యములు
రసభావస్థానీయములై సహో నవి. అసురక్త దుఃఖాదులను
దాటిపోవుచున్నవని యర్థము. ఈ కథలో ప్రేమయున్నది.
ఈ కథలో దుఃఖమున్నది. వాని నతిక్రమించి రససాంతత్యము
సాగుచున్నదని యర్థము అనగా కథాభంగమైనట్లు కన్పించి
నను రసభంగ మెచ్చటను గాలేదని తాత్పర్యము. ఆ రథ్య
ములు మృగజపము నోర్వనన్నట్లు పరుగెత్తుచున్నవి, ఇచ్చట
రథ్యములు కావ్యకత రసస్థానీయములని చెప్పబడినవిచదా.
మృగము శకుంతలా స్థానీయము. అనగా కావ్యగతరసము
శకుంతలా పరిత్యాగాదిజనత రసభంగ భ్రాంత్యాది సర్వ
విషయాతీతమై రసము ప్రవ ర్తిల్లుచున్నదని యర్థము.

లేదా కాళిదాసుయొక్క ప్రయత్నము ఈ యు తర
కథలు పూర్వకథలో చొప్పించు ప్రయత్నము నిష్ఫలమైపోయింది.
పరమకవితాభావతీమయముందు నియమితమైనందులకుపాత

పక్షమార్థముల పరమ రమణీయమైన భావలక్షణములో ప్రవర్తించినదనియు వ్యంగ్యము. ఈ యర్థమునే “దర్శన రథావలీధై శృణుభివృత ముఖభ్రంశిభిః కీర్ణ వర్షా” అని కాళిదాసు స్మరించినాడు, ఇన్ని యర్థము లిమిడించి వ్రాయుట శ్రమ నడుమ నడుమ పట్టిభాగములు వదలిపెట్టి యూరక యావర్తనలు చేయుచు పోవుచుండును. అట్టి భాగములు- అనగా ఈదృశ్యా-వ్యార్థగర్భిత వాక్యములు తత్ర తత్ర కావ్యమునందు గోచరించునని యర్థము నీవారా శృంగారగర్భ కోటరముఖ భ్రష్టా స్తరూపా మధః- మరియు కుల్యాంభోభిః పవనచపలై శ్శాఖనో దాతములాః- ద్వితీయాంకములో గాహంతాం మహిషా నిసాన సలిలం శృంగై ర్దృశుస్తాడితః - మరియు మేదశ్చేనకృశోదరం లఘుభవ త్యుత్థానయోగ్యము వపుః- ఇట్టి పన్నియు నీక్యామును లేడి పరు వెత్తుచుండగా శ్రమ వివృతి ముఖభ్రంశులైన అర్థావలీధములైన దర్శనము. అర్థావలీధమన్న శబ్దములో నిఅర్థశబ్దము వాని యాదిత్య ద్వాతనార్థము. అని యింత విగింపులోనికిరావు, కాని శిల్పములోని భాగములే.

ఇట్లు వ్యుత్పత్త్యర్థములు చెప్పి లేచిపోని యర్థములు కల్పించుచున్నా వనవచ్చును. ఆ పద్యమునకు ఈ స్ఫూర్తి నిష్పందేహముగా వచ్చుచుండగా ఆ స్ఫూర్తి పట్టి స్ఫూర్తి గాదు. నమూనాకమైనదని హేతువులు చూపించుటగాని ప్రధానమైన స్ఫూర్తిని నిర్దించుటగాదు. ఈ స్ఫూర్తి యని

వార్యము ఎందుకనగా రాజు వెంటనే ఇట్లునుచున్నాడు.
“సత్యం, అతీత్య హరితో హరింశ్చ వర్తంతే వాజినః”

యదాలోకే సూక్ష్మం ప్రజతి సహజ తద్విపులతాం
యదర్థే విచ్ఛిన్నం భవతి కృతసంధాన మివ తత్
ప్రకృత్యా యద్వక్రం తదపి సమరేఖం నయనయోః
నమే దూరే కించిత్ క్షణమపి సహర్షే రథజవాత్.

ఏది తొలత చూచుటకు సూక్ష్మముగా కనిపించినదో
అది విపులత్వమును పొందినది. అంగుళీయక ప్రదాన మున్నది.
దానిమీద నెన్ని యక్షరములు గలవో అన్ని దినములు గడ
వకమునుపే నీకు కబురంపింతునని రాజున్నాడు. ఇది చాల
సూక్ష్మ విషయము. ఇదియెంత విపులత్వమును భజించినది!

“యదర్థే విచ్ఛిన్నం భవతి కృతసంధాన మివ తత్”-
ఏది సగములో విచ్ఛిన్నమైనదో అది యతుకబడినట్లున్నదా
యన్నట్లున్నది. శకుంతలా దువ్యంతుల వివాహము విచ్ఛిన్న
మైనట్లు గన్పించుచున్నది. అది విచ్ఛిత్తి కాలేదు. కలసియే
యున్నది. దీని గలయిక రసవిషయ పర్యాయచనలోనను
దువ్యంతుని సత్పురుష లక్షణమును విచారించినపుడును
దెలియును.

‘ప్రకృత్యా యద్వక్రం తదపి సమరేఖం నయనయోః’
ఏది ప్రకృతిచేత వక్రమో అది నయనమునకు సమరేఖగలది.
దువ్యంతుడు శకుంతలను నేను మరచిపోయితి ననుటకంటె
వక్రమేమున్నది! సంస్కృత భారతములోని శకుంతల కొడు
కై దారేండ్లు పెరిగిన తరువాత దువ్యంతుడయ్యెదడుకు పోయినది.

అయినయే మరచిపోలేదు. నెలలు నిండకముందు వేళ్ళిన శకుంతల నీ దువ్వలు దెట్లు మరచిపోయెను! ఇది ప్రకృతిలో ససహజము, ప్రకృతిచేత నింతకంటె వక్రమైనది యుండదు. అది నయనములకు సమరేఖముగా నున్నది. నిర్భోపాప్రణే- నీయతేంద్రనేన ఇతి నయనం కన్ముఖం రెండు. ఈ దువ్వం తుని వక్రత రెండు విషయములచేత సమరేఖను చాల్చినది. ఈ రెండు విషయము లేవి! ఒకటి శాపము. రెండు దువ్వం తుని యంతరకణః ప్రవృత్తి.

“సమేదూరే కిందిత్ తుణమపినసార్వే రథజవాత్” మరల రథ శబ్దమును వాడినాడు. ఈ దూరపు దగ్గరలతనము సర్వకథా సంబంధియైనది. అది క్రమముగా తెలియబడెను. “సూత! పశ్యైనం వ్యాపాద్యమానమ్” సూతుడా! ఇదిగో చూడు చంపబడుచున్నదానిని.” సూతపశ్యైనం వ్యాపాదితం అనలేదు. వర్తమానసామీప్యేవర్త మానవద్వాఇతరకవులు వాడవచ్చును. కాళినాసు తూచి వాడునుగదా. చంపబడ బోవుచున్నది. అనగా శకుంతల పరిత్యజించడబోవుచున్నది. పరిత్యజింపబడలేదు, నే నామెను పరిత్యజించితినిని రాజన లేదు. వ్రూహితుడు పంచమాంకములో ఇట్లన్నాడు. “అత్ర భవతీకావదాప్రసవాన్మమగేహే రిష్కతు కుత ఇద ముచ్యత ఇతిచేత్, త్వంసాధుభిరాదిష్టపూర్వవ ప్రథమంచక్రవర్తినం జనయిష్యసీతి. సచేన్ముని దాహిత్రః తల్లక్షణోపపన్నో భవిష్యతి అభినన్ద్య శుద్ధాన్త మేనాం ప్రవేశయిష్యసి. విపర్యయే పితు రస్యా స్థమీపగమనం ఉపస్థితమేవ.” నీకు చక్రవర్తి

యైన కొడుకు పుట్టినది సాధుపుట చెప్పిరిగదా. ఈమె కడు పున బుట్టినవాడు తల్లి తనోపపన్నుడై నచోనీమను భార్యగా స్వీకరించ వచ్చును. లేదని తండ్రియింటికీ బోవుట యుండనే యున్నది. అంతవరకు నాయింట నుంచుకొందును అన్నాడు. రాజేచునపలయును? ఆమెకు ముగ్గు సంబంధమేమి? నీయింట నుండుటయేమి? ఆ కొడుకు చక్రవర్తి అతనోపపన్నుడై సంత మాత్రమున నాకొడుకని నిర్ధారణ యేమున్నది? అని మృగ స్థానీయురాలై ప శకుంతలను వ్యాపాదించవచ్చు. శకుంతలా స్థానీయమైన మృగమును వ్యాపాదించవచ్చును. ఆ మృగము వ్యాపాదితముకాలేదు. శకుంతల పరిత్యక్త కాలేదు. రాజే చున్నాడు. “యథా గురుభ్యోరోచతే.” గురువుల యిష్టము అన్నాడు. అనగా అట్టిది జరిగినచో స్వీకరించునన్న మాటయే గదా. అందుకయే రాజు “పత్యైసం వ్యాపాద్యమానం” అని శాసచ్చేవాడినాడు. క్రాంతము వాడలేదు. ఈ విచారణ లేనిచో, క్రాంతము వాడినను భాషాలక్షణవిరుద్ధముగాదు.

ఈలేదని చంపకపోవుటలోనే కథాంతయునిక్కి ప్రమే యున్నది. “ఇతి శరసంధానం నాటయతి” అని బాణసంధా నము నటించుచున్నాడు. ఇది రూపకము గనుక ఇట్లు వ్రాయుట న్యాయమే. కావ్యము గనుక ధ్వనిపెట్టుట న్యాయమే. అనగా శరసంధానమే చేయుటలేదు. దుష్కృతు డామెను పరిత్యజించలేనేదు. ఇది యేమిమాట యనవచ్చును దుష్కృతు లిద్దరని చెప్పితినిగదా. మనోనిమ్మడైన దుష్కృతు డొకడు. అంతఃకరణనిమ్మడై వినాకిభూతుడైన దుష్కృతు

దొకడు. రస విషయమున నిద్దరు నొక్కటియే. కథాభంగ భాంతి హేతువున నిద్దరు నిద్దరు.

వెంటనే ఋషులు వచ్చినారు. బాణ ముపసంహరింపు మన్నారు. రా జుపసంహరించెను. ఎక్కపెట్టిన బాణ ముప సంహరించుట త్రిలక్షణముగాదు. ఇది యాశ్చర్యమైన దువ్యంతుని విషయసంపత్తిని చెప్పుచున్నది. అందుకని ఋషు లాశ్చర్యించిరి.

‘జన్మ యస్య పురోర్వంశే యోక్తరూప మిదం తవ
పుత్ర మేవం గణోజేతం చక్రవర్తి న మాపుషిహి.’

ఇక్కడితో నుత్తరకథ యంతయు పూర్వకథలో చొప్పించుట యైపోయినది. ఈ కథాపరమార్థము దువ్యంతు నకు భరతుడు సముత్పన్ను డగుట. ఆయన శకుంతలను ప్రేమించిన దిందుకే. ఆమె గర్భముననే భరతు డుదయించ వలయును. ఇది వేరు విషయము. ప్రస్తుతము మృగవ్యాసా దనమును నిషేధించుచు ఋషులు వచ్చుట, చక్రవర్తియైన కొడుకును కనుమని దీక్షించుట యీ సన్నివేశము, దుర్వాసుని శాపము అది రాజునకు లెలియుట, అతని సంశయము నివారించబడట, మారీచాశ్రమములో పుత్రదర్శన మగుట- యీ మహార్థమున కంతకు నీ చిన్న సన్నివేశము స్ఫోరకము, వ్యంజకము. ఇదియొక విచిత్రమైన రచన.

లేడిని చంపవద్దని వచ్చినవారు మువ్వరు ‘తతః ప్రవిశ త్యాత్మనా తృతీయః వైఖానసః, వైఖానసుడును మరి యిద్దరును వచ్చిరన్నమాట మాటాడినది. వైఖానసు

దొక్కడే. తక్కిన యిద్దరును మాటాడనేలేదు. వైఖానసుడు మరీచస్తానీయుడు. తక్కిన ఇద్దరు కణ్వుడును, దుర్వాసుడును కావచ్చును. కాదా శార్జరవ శారద్యకులు కావచ్చును. ధ్వని యవివక్షితమైన విషయము. ప్రపత్తి ప్రతిభాభాన మానము.

ఇందు వ్రాతకడిన ధ్వనులు ధ్వనులే. నా వివక్ష యొక్కదైనచో మరి యింకొక రసజ్ఞుని వివక్ష మతియొక్కడు కావచ్చును. కాని “సకృద్ధేన ప్రవిష్ట శ్చరవతసభియాభూ యసా పూర్వకాయం” అన్న వాక్యము దీనికంతకు స్ఫోరక మనియు, ఉత్తర కథయంతయు సారంగ దర్శనాది బుద్ధ్యాశీ రంతము ఈ రీతిగా నిమిషింపబడి యున్నదనియు నన్న విష యము ధ్వనివేత్తలు మన్నింతు రని యాశ.

౩

“బస్మ యస్య పురోర్వంశే యుక్తరూప మిదం తవ,
పుత్రమేవం గుణోపేతం చక్రవర్తిన మాప్నుహి”

అని వైఖానసు డాశీర్వదించగా రాజు ‘పరిగృహీతం బ్రాహ్మణ వచనం’ అన్నాడు. నే ననుగ్రహింపబడినా నని కాని, మరియే మాటనైన ననవచ్చును. బ్రాహ్మణవచనము పరిగ్రహింపబడినది అనుటచేత రాజు అనవత్తుడు. బహు భార్యాకుడు. కొంతవయసు దాటినవాడు. ఈ వైఖానసుని

యాశీర్వచన మట్లున్నది. ఆ రాజునకు తన యభిలాష యెదురుగా వచ్చినట్లున్నది.

తరువాత నైఖానసుడు 'కణ్వుడు తన దుహితయైన శకుంతలను ఆతిథి సత్కారము కొఱకు నియోగించి యామె సనుకూలమైన దైవము నుపశమింప జేయుటకు సోమతీర్థము వెళ్ళినా' డని చెప్పెను. ఇచ్చట శకుంతలకు 'దైవము ప్రతికూలముగా నున్నాడు' అన్నమాటలో కథ సూచింపబడుచున్నది. తత్ప్రశమనము కణ్వుడు చేసెను. అచ్చట చేయుచుండెను ఇచ్చట నామె కనుకూలించెను. ఆమె రాజునకే భార్య యయ్యెను. ఆదైవముయొక్క ప్రాతికూల్యము మిక్కిలి చెడ్డది శమింపజేయుబడియు మరల దుర్వాసశ్వాపమున విబంధించినది. ఈ మాటచేత, ఆ శాపముచేత దైవముయొక్క యపరిహార్యత్వము వ్యజ్యమాన మగుచున్నది. ఇచ్చట వ్యంగ్యము చెప్పుట యెందులకని ప్రశ్నించవచ్చును. దైవముయొక్క ప్రాతికూల్యము కాళిదాసు సృష్టించినది. ఊంకే సృష్టించుకదా ఆ మహాప్రభువు ప్రతిదియు మహాకవు లర్థవంతముగనే కల్పింతురు.

అవును, రాజేమనవలయును? సరే, ఋషిలేనిచో దిరిగిపోయెడ ననవలయును. ఆతిథిసత్కారమునకు నియోగింపబడిన బాలిక యుక్తవయస్సు కలదియే కావలయును. ఇంతకుముందు 'పరిగృహీతం బాహ్మణవచనం' అన్న మాటలో సంతానాపేక్ష కలదు. ఇప్పుడు రాజు; (ఆత్మగతం) భవతు తాం ద్రక్ష్యమి (ప్రకాశం) సైవ విదితభక్తిం మాం

మహర్షే: కరిష్యతి'. కానీ ఆమెను చూతము - ఇవి మన
 సులో ననుకొన్న మాటలు. ఈ మాటలు వైకొందు కనలేదు!
 ఇది యాత్మగత మొందులకు! శింతితుముందు కలిగిన సంతానా
 పేక్ష ఆమెను చూడగలనన్న యీ మాట దగ్గరపెట్టి చూచి
 నచో రాజు మనస్సు విడితమగును ఇప్పుడు అంతయు
 జూచినచో పంచమాంశమున పురోహితుడు చెప్పినాడు,
 తొలుత నీకు చ కనర్తి లక్షణోపహితుడైన కొడుకు గలుగు
 నని సాధువులు చెప్పిరి. అట్టి పుత్రతాపేక్ష రాజు మనస్సులో
 నున్నది. భార్యలయందు అంతవఱకును సంతానము లేదు.
 ఈ సంతాన మొప్పుడు గలుగును! నిచ్చట గల్లునన్న ప్రత్యాక
 రాజు మనస్సులో శత్రుముగా నున్నది. బ్రాహ్మణవచనము
 పరిగృహీత మన్న మాటలో మేల్కొన్నది. 'భవతు
 తాండ్రత్యౌమి' అన్న మాటలో తపభిముఖముగా ప్రవర్తించు
 చున్నది. ఇది అంతరాంతమునందలి భావనాలక్షణము.
 లేనిచో 'ఆత్మగతము' అన్నమాట ఇక్కడలేదు.

'పైన విడితభక్తిం మాంమహర్షే: కరిష్యతి' అమయే
 మహర్షికి నన్ను విడితభక్తునిగా చేయగలడు. ఇచ్చట ప్రయో
 గించిన కృష్ణభాతువులో రహస్యమున్నది. వైఖానసమత
 సామన్యపు మాటవలె నున్నది. సంస్కృత భాషయొక్క
 సాగసుచేత వాక్యమిట్లు నుండవచ్చును. కాని విచారించి
 నచో, తా నామెను వరించుట, కణ్ఠ్యయొక్క పరోక్షమం
 దట్లు చేయుట, ఈ పవయమంతయు, ఋషి యందు తనకు
 భక్తి, తేకపోవుట గాదని చెప్పి ఋషిని ప్రసన్నుని చేయదగి

నది శకుంతల. (నేయుట కృష్ణ) ఈ కృష్ణ ధాతువులోని రమ్యత యిది.

ఎవడైననింత యూహ చేయునా యని ప్రశ్న. నిస్సం దేహముగా జేయును. గాఢశీలం రిట్లే చేయుదురు. పరమ భావనానిష్ఠు లిట్లే చేయుదురు. మహాకవు లిట్లే వ్రాయుదురు. రాజ మనస్సులయు సంతానాభిలాషయు, దానికి యోగ్యు రాలైన స్త్రీ కొఱకు పఠింప జేయుటయుగానే యున్నది.

“ఇద మాశ్రమద్వారం, యావత్ప్రవిశామి” “శాంత విద మాశ్రమపదం, స్ఫురతివ బాహుః కుతః ఫలమిహాస్యః ఆథవా భవితవ్యానాం ద్వారాణి భవన్తి సర్వతః”, ఆశ్రమ ద్వారములో నున్న ద్వార శబ్దమే శ్లోకములోగూడ ద్వార మని పెట్టినాడు. తనకు కుడిచేయి యొదరినది. ఇది శాంత మైన యాశ్రమపదము. ఇక్కడ ఫలితమెట్లు! ఇది యాశ్రమ ద్వారము. ఈ ద్వారమునం దీ ఫలితము పుట్టదు. భవితవ్య మున కన్నియు ద్వారములే. అనగా నీ యాశ్రమద్వారము గూడ నా భవితవ్యమునకు ద్వారము గావచ్చును. అది యే ఫలితము? అది యాశ్రమములో జరుగరాని ఫలితమా! కుడి భుజ మొదరినది. ఏదీయో ముగించి జరుగును. ఆ మంచి స్త్రీ లాభ మొక్క టియే యగునా! ధనము రాగూడదా! రాజ్య విస్తృతి కాగూడదా! ఏ మహాక్రత్వారంభమో కాకూడదా! కాని రాజ మనస్సులో చక్రవర్తియగు కొడుకు సంభవించ దగిన నూతనస్త్రీని గుఱించియే కోరిక గలదు. తా నది భావించుచున్నాడు. ఆ సమయమున కుడిభుజ మొదరినది.

అందుచేత నీ నిద్ర త్రము తత్సంబంధి. మతియు నందుచేతనే ఈ యాశ్రమ వదము శాంతమననాది. ఈ స్వప్నవేదములయొక్క కలిసి రాజా మనస్సు పుత్రాగ్రాహిణి నున్నదని, ఈ నాటకముయొక్క పరమ ప్రయోజన మిదియని చెప్పక చెప్పచున్నది. “వహతి విధిభూతం యా హవి ర్భూత హోత్రీ” అను నాందీ శ్లోకములో నిద్రాపింపబడుచున్న బహు ధ్వనులలో నీ యర్థమే యుపిడియున్నది.

మరియు శాంతమిచ్చ శబ్దముచేత వాశ్రమము నందలి జనులు శమవంతులు, రాగద్వేషాది రహితత్వము సూచింపబడుచున్నది. తన కోరిక రాగానుబంధి స్త్రీ యుండలి కోరిక, దీనినే చెప్పచున్నది. శాంత మను శబ్దము.

ఈ కథా విషయము వదలి యీ శ్లోకము నందలి రచనా శిల్పమును సుంత ప్రసంగింతును. ఇది యార్యావృత్తము. చిన్నపద్యము. మొదటి సగములో పది మాటలు విడివిడిగా నున్నవి. రెండవ సగములో ఆయిదుమాటలున్నవి. మొదటి సగములో మూడు వాక్యము లున్నవి. రెండవ సగముకొటియే వాక్యము. శాంతమీ యాశ్రమవదము, స్ఫురించుచున్నది బాహువు. ఎట్లు ఫల మిక్కడ దీనికి! మొదటి రెండు వాక్యములలో శాంత, స్ఫురతి శబ్దములు మొదటివి. తన కోరిక ఫలించుటకు రాగవంతుడైన జనముండవలయును, ఆ రాగముయొక్క సర్వరాహిత్యముకల ఫల మిది. తన వాంఛకు మిక్కిలి ప్రశంసమైనచోటు అచ్చట తనకోర్కె ఫలించుట పరమాసంభవము. తదసంభవతా

ప్రాధాన్యమే తొలుత బుద్ధి, ఎట్లునో, అందుచేత కాంతమన్న శబ్దమే మొదట వచ్చినది. స్ఫురణించ బాహు: - బాహువున కప్రాధాన్యము. స్ఫురణమునకు ప్రాధాన్యము ఆ స్ఫురణము యొక్క విలక్షణత్వము యిట్టిదో! సత్కురుషుడైన దువ్యంతుని పూర్వోనుభూతి సమయములలో నతడు గుర్తుపట్టినది కావలయును. తేనిచోతత్పురణ విశేషమునైనది శ్రీలాభసంబంధియని యెట్లు నిర్ణయించు లక్ష: 'కుల: ఫలహితాస్య' ఎట్లు ఫలము ఇక్కడ దీని: గాఢశీలురు విచారణాన్యగులై నపుడు వారికి తోచు మొదటిమాట 'అనలెట్టా' ఎట్లు అన్నమాటయే వచ్చును. వైన అసంభవత్వము ప్రత్యక్షముగా కనిపించుచున్నప్పుడు, మొదటిమాట కిత: 'ఫల' మన్న శబ్దము సహజపతితమై అనన్యూత మయ్యెడు మాట. తరువాత 'ఇహ' మరి తరువాత 'అన్య', ఇవి విచారణా దశలోని క్రమస్థితులు. ఎట్లు! అది సంభవించరాని స్థలమును తరువాత విచారించును. చిట్ట చివరకు ఫలముయొక్క లక్షణమును వివరించును. ఈ క్రమము భావుకుడై పవాడు తన మనస్సును సందర్భములో తాను వాడెడి వాక్య విన్యాస లక్షణమును జాగ్రత్తగా పరిశీలించుకొన్నచో నీ యార్థము సువ్యక్తమగును, 'అన్య' అన్న శబ్దమే కూడ తన శ్రీగత వాంఛను నిరూపించుచున్నది. ఈ పద్యములోని మొదటి సగము చెప్పునపుడు దువ్యులకుడు పరిమాలోచనాపరుడై యున్నాడు. ఇచ్చటినున్న పదశబ్దములు, మూడు వాక్యముల విన్యాసము. తత్తచ్చబ్దముయొక్క తత్తత్ స్థానమందలి సజ్జనము, సర్వ

మును దువ్యంతుని పరమభావనాలక్షణమునకు వ్యంజకము
లుగా నున్నవి. ఆ భావనను వదలిపెట్టినాడు. పద్యములోని
రెండవ సగ మొక్కటియే వాక్యము. రచనా శిల్పమున కీ
పద్యము ప్రథమోదాహరణయే మగుచున్నది.

ఈ వ్యాసమునందు తక్కిన విషయములు వదలిపెట్టి
సమాపతితమైన దువ్యంతుని పుత్రవాంఛాగత బుద్ధిని విస్త
రించి చూపింతును.

ప్రియంపద శకుంతలతో, బిగిసిన వల్కలపు ముడి
సడలించుచును యడిగిసపుడు, పయోధర విస్తారయితృకమైన
తన యావనమునే నిండించుకొనుచును యున్నది. అప్పుడు
రాజు—

ఇద ముపనత సూక్ష్మగంధినా స్కంధదేశే
స్తనయుగ పరిణామోచ్చాదినా వల్కలేన
వపు రతితర మస్యాః పుష్పతి స్వాం న శోభామ్
కుసుమమిన వినద్యం పాండుపత్రోదరేణ,

ఈ శ్లోకమును ప్రతీ ప్రముగా జెప్పుదురు. ఒక శ్లోకము
ప్రతీ ప్ర మగుటకు కొన్ని కారణము లుండును. కొన్ని ప్రతు
లలో లేకపోవచ్చును. బహుభావలుకల భారతిదేశములా,
బహుభాషాదేశములయందు నెల్లడ వం లు వందలు పతు
లుండవచ్చును. అది నిర్ణయము కాజాలదు. ఇది ప్రతీ ప్రము
కాదనుటకు శ్లోకరచనచేతగాని, తద్గత శిల్పశృష్టిచేతగాని
పీలున్నది. వర్ణింపబడునది యామయొక్కపయోధరవిస్తృతి.

ప్రియంపదగూడ దానికి ప్రాభావ్యమియ్యక తద్దేతుకమయిన
యశావనమునకు ప్రాభావ్య మిచ్చినది రాజు పయోధగ వర్ణ
సమువకు దిగలేదు. ఆమె యశావనమునే చూచుచున్నాడు.
భుజమునందు నన్నని ముడివేయబడినది, పక్షస్థలమును గప్పు
చున్నదియునైన పల్కలముచేత పండుటాకులొ నున్న పూవు
వలె నామె శరీర మున్నదన్నాడు ఆమె శరీరమును రాజు
పుష్పముగా జూచుచున్నాడు.

ఇదం కిలాన్యజ మనోహరం వపుః
లిపఃశ్చమం సాధయితుం య ఇచ్చతి
ధ్రువం స నీలోత్పల పత్రధారయా
సమిల్లతాం ఛేత్తు మృషి ర్వ్యవస్యతి.

ఇచ్చటగూడ నామె శరీరమును నల్లకలువ రేకువలె చూచి
నాడు.

అధరః కిసలయరాగః

కోమలపిటప నుకారిణౌ బాహూ

కుసుమ మివ లోభనీయం

యశావన ముగేషు సన్నద్ధమ్.

ఆమె పెదవి చివురాకువలె నున్నది. బాహువులు
కోమలవలె నున్నవి. భారతదేశములొ నున్న యే కవియైనను
ఆమె పయోధరములు పుష్పగుచ్ఛమువలె నున్నవనును. కాళి
దాసట్లనలేదు. కుసుమమువలె లోభనీయమైన దన్నాడు.
అనగా దుష్కర్తున కామె పూవువలెనే కన్పించుచున్నది.

ఎన్నిచోట్ల చూచినను రాజామెను పుష్పముగనే వర్ణించు చున్నాడు. ద్వితీయాంకములో 'సురయువతి సంగభవంకిలమునే రసత్యం తడుజ్ఞతాధిగతం అర్క-స్యాపవతితం చ్యుత మివ వనమాలికాకుసుమమ్' జిల్లేడు చెట్టుమీద పడిన ననమాలికా పుష్పమువలె నున్నదట.

మఱియు నామెను గూర్చిన తన యాలోచనా సంతతి విచూషకునితో జెప్పడుతోలుచు ల్లభిభావము 'అనాఘాతం పుష్పముగానే చూచినాడు. ఆ పుష్పము ఫలించి తనకు చక్రవర్తియైన కొడుకు గలుగవలయును. దుష్కంతుడు బయలుదేరునప్పటి నుండియు సతని సర్వభావనయు పుత్రా కాంతాభరితముగ నున్నది. తద్యోగ్యక్షేత్రా క్షేమణా వ్యగ్రుడై సర్వభా యతడు ప్రవర్తించెను. తాదృక్ క్షేత్రము శకుంతల. ఈ దేశ మెవని పేర జరిగినదో వాడు గలుగబోవు సంతానము.

ఇచట నొక చిన్న మీమాంస. స్త్రీ యనగా కాళిదాసుని భావమేమి? ఈ భావమునందు కామదుష్టత లేదు. ఇషియొక పవిత్రమైన భావన. ప్రస్తుతమునందు వస్తుస్వరూప దిద్దుటయే కాని యితరార్థకల్పన జేయుటలేదు. ఇతర దృష్టిలేదు. "ప్రజాతన్త్రం మాన్యసచ్చేత్తిః" - తల్లక్షణమైన భావన. ఇది కాళిదాసు. ఆయనకంటె పరమ రమణీయమైన యథార్థమైన భావన గలవాడు సృష్టిలో నుండుట కష్టము.

ఇప్పుడా ప్రక్షిప్త శ్లోకమునుగూర్చి విచారించుము. ఈ రీతిగా ప్రధానభూతమైన శకుంతలావపుర్గతపుష్పసాదృశ్య

ఇట్టి యర్థమును చెప్పటకు కాళిదాసు రచనయందు ఏతాదృగ్గతుణములు పెరిచోట్లకూడ భాసించినపుడు దీనికి బలము చేకూరును. అట్టి స్థలము లున్నవి. అందుచేత నిది కాళిదాసుని శిల్పమార్గ బహిర్విషయము గాదు.

ఈ రాజయొక్క పుత్రవాంఛాసహిత యోగ్యతేతా స్వేషణము మఱియు నొక విషయముచేత తెలియుచున్నది. మధుకర నివారణమునకు తాను ప్రవేశించును. 'కఃకోఽతభోః' అనబోయి, అర్థోకియిందు విచారించి, 'రాజభావ స్వభిజ్ఞాతోభవేత్, భవతు. ఏవ మభిదాస్యే' అన్నాడు. నా రాజ భావము తెలిసిపోవును. కాన ఇట్లు చెప్పుదును, రాజభావ మభిజ్ఞాతమైనచో వచ్చెడి దోషమేమి? తాను రాజునని వారికి దెలిసినచో వారు కళవళపడుదు రనియో! రాజకాక తన యంతటి తేజశ్శాలియగు పుత్రుడు కనిపించినపుడు మాత్రము కళవళపడరా? రాజైనచో నక్కవ గౌరవింతురు. అది తన కనుకూలమేకదా! రాజగుటవలన తన కతడు లభించుట సాధ్యముకాదని శకంతల యనికొనునా! అడవిలో నున్న బ్రాహ్మణకన్యకు గొప్ప రాజోద్వోగి మాత్రము లభించునా? ఇవి యేమియు కావు, రాజు తాను సామాన్య పురుషునివలె శకంతలకు కనుపించవలయును. సామాన్యరాలైన యామె యాపనమును తాను వాంఛించెను రాజకాని సామాన్య పురుషుడైన తన పురుషత్వ మేమిట నచ్చవలయును. తన యందున్న రాజత్వేతరములైన గుణములచేత నామె తన్ను ప్రేమించవలయును.

ఇది నాటకముయొక్క వస్తువు. దాని తీర్పు, దాని ప్రథమ దశయు.

౪

ఈ రీతిగా కావ్యాచింతయందు భావి సర్వకథా సూచనయు, నదియైనంతనే దుష్కర్మముని పుత్రవాంఛా సమనుగత తవ్యోగ్యతానైషణా నివీరిసమతి లక్షణముగా సంయోజింపబడిన యీ ప్రథమాంకము శకుంతలా దర్శనము పరస్పర నివిప్తదిత్వమునుగా సమకూర్చబడినది. యధార్థమునకు కథ యంతయు నైపోయినది. తక్కిన యంకములయందు దీ కథ పరచబడుట తప్ప మిగిలిన దేమియు లేదు. కథ తాదృక్త్వా త్రిమే యైచో నీ కథను ప్రపంచించి తత్తత్కాల సమాపతిత వర్ణనా చతుర్థానుసంధాయిగా తక్కిన యంకములను పూరించుట కాళిదాసుదాక నక్కటలేదు. వర్ణనా నిపుణులైన కవులకు లోకమునందు కొలత లేదు.

మఱియు వట్టి చిత్తవృత్తులచేతనేగాక వాచ్యతకు మిక్కిలి సన్నిహితముగానున్న వ్యంగ్యముచేతగూడ శకుంతల దుష్కర్మమున కర్పింపబడినది. ప్రియంవదమీద కోపముతో నామె యనిన మాటలు గౌతమికి చెప్పటకు తాను పోవు చున్నానని శకుంతల బయలుదేరినపుడు ప్రియంవద 'వృక్ష సేచనే ద్వేమే ధారయసి తస్మా దేహి తావ దాత్మానం

మోచయిత్వా తతో గమిష్యసి, నాకు రెండు కుండలనీళ్ళు అప్పపడి యున్నావు. అప్పుతీర్చి మరియు కదలుము అన్నది. అప్పుడు రాజు అడగులీటుక మిచ్చెను. ప్రియంవద 'మోచితా స్యనుకంపినార్యేణ' దయగల యాయనచేత వదలింపబడి నావు - ఒకటి. అప్పనుండి, వ్యంగ్యము కన్నచెటనుండి, మతియు కణ్వునినుండి.

ఈ రీతిగా సర్వము నిబద్ధమైనది. నాటకము పూర్తియైపోయినది. ఇంక నేమి మిగిలినది! అంకము పూర్తికావచ్చినది. తృతీయాంకము చివర ఏ సంఘటనము జరిగినదో - అనగా,

గాంధర్వేణ నివాహేన....

అధరస్య పిపాసతా మయా తే

నదయం సుందరి గృహ్యతే రసోఽస్య

—ఇత్యాది ఈ ప్రథమాంకాంతమండే జరుగవలయును, అప్పుడు రెండుమూడంకములు వ్యర్థము. అణుదాటంకము లనవసరము. ఏడంకములలో నాల్గంకములు తీసివేసినచో కాకుంతలము మూడంకముల నాటకమగును. అప్పుడు నాటకమే లేదు. మతి యేమి కావలయును! ఈ యంక మెట్లు పూర్తిగావలయును! తృతీయాంకము చివరనున్న సంయోగము ఈ యంకము చివరి నెందుకుండగూడదు! ఉన్నచో కథయే లేదు. ఒక రాజాక రావసికన్యకను చూచెను. వారు పెండ్లియాడిరి. ఒక కుమారుడు కలిగెను. ఇది కథ కానేరదు. ఇక యొక వార్త.

అందుచేత ఈ యంకము నిచ్చట నావీవేసి కథను

పెంచ నారంభించినాడు. ఈ అంకము నెట్లాపవలయును ? అంక మారంభించుట కంత ప్రయత్నము చేసినాడుగదా ! అంకమును చివరకు వుటుక్కున త్రొచివేయుటయో ! సరిగా నట్లే కన్పించుచున్నది.

తీవాఘాతప్రతిహత తరుస్కంధలగ్నైకదన్తః

సాదాకృష్టప్రతివివలయాసంగసంజాతపాశః

మూర్తో విఘ్న స్తస ఇవ నో భిన్న సారంగాయూధో

ధర్మారణ్యం ప్రవిశతి గజ స్యందనాలోకభీతః.

చెట్టుబోద పెల్లగింపబడినది, ఒక దంతముమీదగలది, కాలికి తీగలు పెనవేసికొనినది, లేళ్ళను బెడరగొట్టునది, స్యందనాలోకభీతమైన గజము తపస్సుయొక్క విఘ్నము మూర్తి తాల్చినట్లు ధర్మారణ్యమును ప్రవేశించుచున్నది.

అససూయా ప్రియంవధా శకుంతలలు కొంచెము గాబరాపడినాడు. రాజు సైనికులు తన్ను వెదకుచు తపోవనాన రోధము చేయుచున్నారనుకొనెను. అససూయా అరణ్యగజ వృత్తాంతముచేత తాము పర్యాకులల మైతి మని చెప్పినది. ఇంద్రాకదాని కొకటి సంబంధములేదు. ఏను ధర్మారణ్యమున ప్రవేశించున్నదనగా సైనికులు తన్ను వెదకికొంచు వచ్చుచున్నారని రాజునకొనుటయేమి ! ఆ యేను రాజు సైన్యము లోనిదా ! అయినచో అససూయా అరణ్యగజవృత్తాంత మనునేమి ! ఆమెకు తెలియదా ! ఒకవేళ రాజు సైన్యము లోనిదేయైనను అట్లు చెప్పిన యేనుగు ఆపదేకువే యగును.

ఈ రీతిగా గజవృత్తాంతమును తెచ్చి కాలిదా సంకమును పూర్తి చేసెను. అంకమును పూర్తిచేయుటకు తీసికొని

వచ్చిన గజమైవచో నదియొక చునమరుడైన శిల్పి చేయవలసిన పని. అంతము నట్లో పూర్తి చేయవలయును గనుక నేనగును మదమెక్కినదన్నాడు. బెదరిన దన్నాడు. స్త్రీలు చకితలైనా, రన్నాడు. అడవి గనుక, ఏనుగు అండవచ్చును గనుక, అడవిలోని యేనుగులు స్వంభనాదు లేదగవు గనుక చూచి బెదరవచ్చును గనుక. ఈ యకారణ సామగ్రి సూలమైన యాచికిని సంపాదించి పెట్టును. కాని నాటకమును పెంచుకొని నోవలయునన్న తాత్పర్యముతో నక్కడి కంకము నావనదేళించి ఎట్లో ఒకట్లంకమును పూర్తిచేయుటకు కల్పించిన కథాదృష్టితో సప్రస్తుతమైన కల్పనగా నది. నిస్సందేహముగా భాసించును. కథావస్తువు నేటు. దానిని పడియంకములుగా విభాగించు విద్య నేటు కవియొక్క గొప్పతనము, కల్పనాచాతుర్యము, నేర్పు ఇట్టి విభాగము చేయుటలో వృథా కల్పనలు లేకుండ ప్రయోజనమైన కల్పనలు చేయుటలో నుండును. అంతము పూర్తిచేయుటయే తాత్పర్యమై బాహిరములై యింతకుమున్ను చూపిన యాచిత్వ భాసములే కారణముగా నీ యేర్పు తీసికొని రాజదినచో కాళిదాసు శిల్పమున కిదియొక ముచ్చయైయుండెడిది. కనీస మీయంకమును పూర్తిచేయు విషయములో చాల సామాన్యమైన నాటక ర్త యయ్యెడివాడు.

‘మాచితా స్యనుకంపీనార్యణ’ లో నాటకములోని కథ పూర్తియైనది. కాని కాలేదు. లోకములో నిలిర కథలు పూర్తియైయ్యెడివి. ఈ కథ పూర్తికాదు. ఈ కథయొక్క

పట్టంతయు తరువాతనే యున్నది. తృతీయాంకము చివరి వృత్తాంత మీ ప్రథమాంకాంతమున జరుగుటకు వీలులేదు. ఎందుచేత ననగా నేనుగు వచ్చినదిగనుక. అది యేనుగుకాదు గజము. ఈ యేనుగనగా నేమియో విచారించవలయును. కాళిదాసు గజశబ్దమునే తప్ప మరియొకదానిని వాడలేదు గదా! దంతి. దంతావళము, అనేకపము, ద్వీపము, సింధు రము, సామజ్యము, కుంభి మాలంగము, మదావళము. కుంజ రము, వారణము, కరి. ఇభము, స్తంభేరము, పద్మి ఇన్ని పేరులుండగా గజశబ్దమే యెందుకు వాడవలయును? ఏదీయో యొకటి వాడవలయునుగదా! అందుచేత వాడవలయుననుటకైన వీలుండవలయును. ఇదే శబ్దమును వాటియొక సరి ములో నిచ్చుట నే యుద్దేశ్యముతో ప్రయోగించినాడో? ఆ యుద్దేశ్యము స్పష్టముగా ప్రయోగించినచో యాదృచ్ఛికముగా ప్రయోగించిన శబ్దముగాదు అని తెలియును. మరల నీశబ్దము నెక్కడ ప్రయోగించినాడు? ఆ యుద్దేశ్యమేమి?

స ప్రమాంకము చివర భగవంతుడైన మారీచ ముని దగ్గర పెండ్లము బిడ్డలతో గూడుకొని తాను శకుంతలను మణచిపోవుట యెట్లు జరిగినదో తనకు తెలియక దాని రహస్యము మారీచ నడిగను.

రాజా! భగవన్నిమా మాజ్ఞాకరీం నో గాంధర్వేణ వివాహే నోపయమ్య కస్యచి త్కాలస్య బంధుభి రాసీతాం స్మృతివైకల్యా త్ప్రత్యాదిశ స్వపరాద్ధోస్మి తత్రభవతో. యష్మత్సగోత్రిస్య కణ్వస్యశ్చ దేశా మంగుళీయకదర్శనా దూధపూర్వామగతోఽహం తిచ్చిత్రమివ మేప్రతిభాతి.

యథాగజో నేతి సమక్షరూపే
తస్మిన్నతిక్రామతి సంశయ స్సృష్ట
పదాని దృష్ట్వాతు భవే త్రుతీతి
స్తథావిధో మే మనసో వికారః.

—రాజా: భగవంతుడా! ఈ నీ సేవకురాలిని గాంధ
ర్యమున వివాహము కొన్నాళ్ళ కామ నామ బంధువులు
తీసికొనిరాగా, స్మృతి వికలము కాగా, ఈమెను నే నెఱుగ
నని తప్పుచేసితిని. ఆ తప్పు పూజ్యుడైన కణ్వనియందు.
తరువాత ఉంగరమును చూచితిని. ఈమె నా భార్య యని
తెలిసికొంటిని. ఇది నా బుద్ధికి చిత్రముగా నున్నది.

ఎదురుగా నుండగా ఇది ఏనుగు కాదని అది వెడలి
పోయిన తరువాత ఏనుగేమోనని, అడుగులు చూచి ఏనుగే
నని, నా మనోవికార మట్లున్నది.

మారీచః : వత్స, అలమాత్కావచార శంకయా,
సమ్మోహ స్వయ్యుపపన్నవీప, శ్రూయతాం.

రాజా : ఆవహితతోఽస్మి.

మారీచః : యదైవాప్సర స్తీర్థావతరణా త్రుత్యాదేశ
విక్షణాం శకుంతలా మాదాయ మనకా దాతాయణీ ముప
గతా. తదైవధ్యానా దవగతోఽస్మి దుర్వాసశ్శాపాదియం
తపస్వినీ సహభర్మచారిణీ త్వయా ప్రత్యాదిష్టా నాన్యధేతి:
పచాంగులీయకదర్శనావసానః.

రాజా : ఏషవచనీయా స్మృతోఽస్మి.

మారీచుడు : దీనిని ధాన్యమునందు దెలిసికొన్నాడు.

దుర్వాసుని కాపమువలన నీ పట్టుచేసితివి. మఱి యే కారణమును కాదు ఆ కాపముయొక్క బలము ఉంగరమును చూచువరకే.

రాజు : అమ్మయ్య, నాకు నిందపోయినది.—

ఇచట మఱి గజము వచ్చినది. విస్పష్టమైన యర్థముతో వాడబడినది. దువ్యంతుడు తనకుగలిగిన మరుపుయొక్క లక్షణము గజశబ్దమును తీసికొని విస్తరించినాడు. కనుక, ప్రథమాంకాంత మందలి గజశబ్దము దీనికి సంబంధిగా భాసించక తప్పదు కాళిదాసుగారు, ప్రయోజన రహితమైన కల్పన చేయడు గనుక. గజశబ్ద వ్యుత్పత్తి యేమి? గజతి మాద్య తీరి గజః - గజ, మదే - మదించునది. మద మనగా నేమి? మదీహర్షగ్లేపనయోః దీనిచేత మదింతురు. తన యొడలు తనకు దెలియకుండఁ జూపును. తన్నుచూచుటచిరపును. దుర్వాసశ్శాప సంజనిత విస్మృతిరూపముగ నీ గజము తేఱబడినది. ఇది శిల్పము. అనునంతలో నీ కథ పూర్తికాలేదు. నిజముగ నీ కథ మొదలుపెట్టుచున్నదియే యక్కడ. ఆ దుశనియే మోచితాస్యను కరిపినార్హణ - అన్న మాటతో సంపూర్ణమై వారి సంయోగ వృత్తాంతము వెంటనే గజ వృత్తాంతము తీసికొనిరావడినది.

ఈ గజ మెటువంటిది? 'మూర్ఖోవిఘ్న స్తపన ఇవనః' - మూ తపస్సుయొక్క విఘ్నముయొక్క మూర్తివలె - ఇది నేపథ్యోక్తి. యః - అనగా నెవరు? ఇది చూచిక. ఎవనిచేత పెప్పబడినది? సూత మాగధాక్షల చేత పెప్పబడును. వారు నాటక ప్రయోగకులులు, నాటకకథావస్త్రైకాకాశులు. తద

భిన్నము. అందుచేత నః అన్నమాట శకుంతలా దుష్కృత ప్రయోగపదానసూయూ విదూషకాదులందర నా క్రమించుచున్నది. అందరకు విస్మృతి క్రమింపబడి. అందరియొక్క తపస్సునకు నిదియొక మహాంతరాయమైనది. ఆ యంతరాయము మూర్తికట్టినట్లు వచ్చినది యీ యేడుగు. ఆ యంతరాయమే యీ యేడుగు. ఆ యంతరాయము విస్మృతి. విస్మృతి యనగా మదము. మదమునగా గజము ఈ గజముతో ప్రథమాంకము పూర్తియైనది. ఈ గజకల్పన అల్పబుద్ధియైన శిల్ప చేసినదిగాదు వర్ణిత ప్రతిభావంతుడైన కవికలగురువు చేసినది. అందుచేత వై యర్థములేదు. శిల్ప ప్రయత్నమునంద సంయమితలేదు.

ఈ గజము స్వందనాలోకభీతము. స్వందన శబ్దము యొక్క యర్థము ప్రథమ వ్యాసమునందు పొందుపఱుపబడినది. స్వందమునగా పట్టి రథము. గాదాగదా. బయటికి భాసించు సామాన్య కథకు రథము. లోన భాసించు భావ లోకములలో నిది రససృజనము.

ఈ యేను గెక్కడ ప్రవేశించుచున్నది? ధర్మారణ్యం ప్రవిశతి. ధర్మారణ్యమును ప్రవేశించుచున్నది. దుష్కృతుడా శకుంతలను గాంధర్వ ధర్మమున వివాహ మాడెను. వారి దాంపత్యము, వారి వివాహము సర్వము ధర్మమైనది. ఆ ధర్మము అరణ్యమువంటిది. ఎందుచేత? ఆయన పెండ్లి చేసికొనెను. ఆమె గర్భవతి యయ్యెను. తోడనే తీసికొని పోలేదు. ఈసంగతి అచ్చట నెవ్వరికిని తెలియదు. అరణ్యములో నొకచోటివార్త యింకొకచోటి కందుట కష్టమైనట్లు

వారి వివాహసంబంధమైన ధర్మముగూడ కొంత యరణ్య సామ్యమును పొందియున్నది. అందులోని కీ మఱపు చొచ్చి నది. అందుచేత నీ గజము “ధర్మారణ్యం ప్రవిశతి” ఈ గజ మింకెటువంటిది? తీవ్రమైన దెబ్బచేత భగ్నమైన చెట్టుబోద తగుల్కొన్న యొక దంతము గలది. ఇచట స్కంధము, తరువు, దంతము మూడు శబ్దములు గలవు. స్కంధ మనగా నేమి? స్కండిర్ గతి శోషణయో:- పొందించునది. చెట్టు నకు వేరు క్రింద కొమ్మలువైన, నడిమి భాగము స్కంధము వేరు వివాహము. నాని కెప్పుడు భంగములేదు. మొదటి మూడంకములలోని వృత్తము శాఖా పత్ర వృక్షమును సప్తమాంకము. అచ్చటి వృత్తమును బాగుగానే యున్నది. నడిమి స్కంధము పంచమాంకము. ఇందలి వృత్తమును ఏను తీవ్రాఘాతముచేత కొట్టి తనయొక్కదంతమునందు లగ్నపఱచినది. లగ్నమైన యొకదంతము కలసి, రెండు దంతములు కావు. దంతమనగా- దమ్ ఉపశమే- అన్న భాకువునుండి వుట్టిన శబ్దము. ఈ విస్మృతి ఏమిచేసినది? వివాహ ధర్మమును సగమునం దుపశమింపజేసినది. ఇది ఏకదంత శబ్ద స్వారస్యము. పూర్తిగానైనచో నాటక విద్భిత్తి రసవిద్భిత్తి వర్ష విచ్ఛేదమును. బలవత్తు దూతుమానం ప్రత్యాయంతరీప మే హృదయం—మూఢ స్వామహం ఏషా వా వదే నిర్భామయ్యోవ విస్మరణ. దారుణ చిత్తవృత్తే-కాస్మి దవగుంఠన వతీ నాతిపరిస్ఫుట శరీర లావణ్య-ఈసర్వమైన యర్థములును మఱచిపోయి, మఱచిపోని స్థితిని, దీనినే స్కంధలగ్నైకదంత త్వముగా చెప్పినాడు కాళిదాసు. తరుశబ్దమున్నది. తృప్త వన.

తరణయో:- అని. దీనిచేత నాతపాదులను తరింతురు? ఇచట పున్నామనరకాదులు ఆతపాదులు. అందుచేత శకుంతలా వివాహము తరుభూతమైన వస్తువు. స్పృహమహాగా ఆ వివాహ ధర్మము తొనసాగుట. దాని స్మృతి చెడిపోకుండ నుండుట. ఈ స్మృతి చెడినగమై ఒక సగము శాపిషశమున గజదంతము నందు తగుల్కొన్నది.

ఈగజ మింక నెటువంటిది? భిన్నసారంగ యూధము. సారంగయూధము భిన్నమైనది. భేజంపబడినది. బెదరిపోయినది. సారంగమనగా: వ్యర్థిత్తి యేమి? సంవాత్య అరంగ చ్ఛతీతిసారంగ లేనిచో సారాణ్యంగాని యస్య సః, రెండవ వ్యర్థిత్తి లేడియన్న యర్థములో మొదటి వ్యర్థిత్తి చాతకమన్న యర్థములో లింగంభట్టు వ్రాసెను. అది లోక దృష్టితో వ్రాసినది. ఉభయత్ర సమన్వయ పరచ వచ్చును. లేళ్ళు గుంపులుగా దిరుగునుగదా. దానికేమి? మదము విస్మరణమన్న యీ గజమువలన నేమైనది? సారంగ యూధము భిన్నమైనది. సామాన్యార్థము చెడిపోయినది. విశేషార్థము భిన్నలక్షణములు కలదై నది. రాజా తాను శకుంతల నెటుగనన్నపుడు శకుంతలా మనోలక్షణము వేటు. శార్ఙ్గరపుని లక్షణము వేటు. శారద్యతుని లక్షణమువేటు. గాతమియొక్క లక్షణము వేటు. శారద్యతు జేమియు మాటాడడు. శార్ఙ్గరపుడు పోల్లుంతనముగా మాటాడును. మఱి గాతమి! అయ్యో. నాయనా, బిడ్డా యేమిపోవు నురా యని యామి గోల. ఇంక శకుంతల, భగవతి వసుధే దేహి మే వివిధమ్-తల్లీ, భూదేవతా, నన్ను నీలోనికి

తీసికొనవచ్చును - ఈ గజ మెట్లు భిన్నపారంగయూథము. ఎవరి తోనవారిదే. అనగా ఎవరి యభిప్రాయము వారిదే.

‘సాదాకృష్ణవ్రతతివంయాసంగసంజాతపాశః’ - సాద ములచేత ఆకృష్ణమైన వ్రతముయొక్క వలయుముయొక్క ఆసంగముచేత సంజాతమైన పాశముగలది. ఈపాశము సాద మునందు, నాల్గువంతులతో ఒకటవవంతు, తక్కిన మూడు వంతులు బంధించబడలేదు. ఆ మూడు వంతులు అంతఃకరణ ప్రస్ఫుటి విస్ఫుటి మాత్రమే పాదము. కొండిగా దాని స్వరూపమిది. సాచవృత్తిశ్చతుర్విధా. సంకయో నిశ్చయః గర్వంస్మరణమితి. యేధంవిధ వృత్తిభేదన ఏకమంతఃకరణం మన ఇతి బుద్ధి రితి అహంకార ఇతి చిత్త మితి చాఖ్యా యతే. తదుక్తమ్ మనోబుద్ధి రహంకార శ్చిత్తం కరణ మాంతరం సంకయో నిశ్చయోగర్వఃస్మరణం నిషయా ఇమే ఈవృత్తి నాల్గువిధములు అందులో స్మరణము ఒకటి. దాని యందు మడమేర్పడినది, అదియే గజము. ఏనుగు వ్రతతి వలయాదులు అందుచేత చతుర్థాభూతమైన యీ అంతఃకరణ వృత్తియందు నాల్గవ భాగము, అనగా ఒక పాదము. కను కనే సాదాకృష్ణవ్రతతివలయ... మొదలైనవి. వ్రాయబడినది. నాల్గవ భాగమునందు తగులొన్నది తక్కిన మూడు భాగము లను గూడ నంత బాధించునా యనగా అందుచేతనే ఆసంగ మున్న కబ్బము వాడబడినది. ఆ- సమంతాత్ - దీని కింతకత్తి యెట్లు వచ్చినదనగా - వల్లీతు వ్రతతి ర్లతా - అది. తతి- తనూ కస్తారే-దానికి విస్ఫుటి కలది. ఈ రీతిగా ఇది వ్యాపిం

చినది. పడచుటకు భంగకరముగా నున్నది. కాని ఏనుగు గనుక లెక్కనేయుటలేదు.

ఈ రీతిగా నీశ్లోకమంతయు 'గ్రీవాభంగాభిరామం' అన్న శ్లోకము 'యదాహికే సూక్ష్మం' అన్న శ్లోకమును నర్వకథ నెట్లు వ్యభిచారమునను నేయుచున్నవో కథకు ప్రాణభూతమైన విస్మయముక్క- సర్వస్వరూపము నీ శ్లోకము వ్యభిచారముగా జేయుచున్నది.

ఈగజవృత్తాంతమును కాళిదాసు యాదృచ్ఛికముగా తీసికొనిరాలేదు. అన మహాశిల్పములో పరమమైన నాభి స్థానముగా జేసిరాడు. ఇంక మెట్లు పూర్తిచేయుదుమా అన్న అల్పుడైన కవియొక్క దేవ్రలాటకును దీక్షిని సంబంధములేదు.

అందుకనియే రాజు ఆ యేనుగుగూర్చి భావించలేదు. ఆయన కీ గజరహస్యము నాటకాంతమునందు తెలియును. 'యథా గజో నేతి సమక్షరూపే' అన్న సంశయము ఆయనకు గలిగినది నాటకావసానమునందు. అందుకనియే ఆయన "స్నేహా మదస్యేవణ స్తపోవత ముపకన్ధని. భవతు గమి మ్యామితాంత" అని నేషధోక్తములైన రెండు శ్లో ము లొని ప్రధమశ్లోక తాత్పర్యానబంధిగా పలికినాడు. గజ విషయకమైన రెండవ శ్లోకార్థము అనసూయాదులకు పట్టించి. 'అని నారణ్య గజవృత్తాంతేన పర్యాకలాప్యః' అన్నది శకుంతలా ప్రేయంపదల యొక్క గూఢచిత్రివృత్తులను కలపకొని అనసూయ. ఆమె యెందు కనవలయును? నటకము ముత్తము

మీద దుర్వాసుని శాపమెరిగిన దిద్దతే. అననూయ ప్రియం వదలు. ఈ శాపము విషయం మింకెవ్వరికిని తెలియదు. తక్కిన వారందఱును దాని ఫలితముల ననుభవించినవారే. ఇది శాపమని వారిద్దరికే తెలియును. విస్మృతి రూపమైన శాపమును. గజవృత్తాంతముచేత పర్యాజితలైరి ప్రియంవదాననూయలు. మఱి కాళిదాసామి చేతనే యీ మాట యని పించినాడు.

మఱి వెంటనే రాజేమన్నాడు? 'గచ్ఛన్తు భవత్యః' వయమస్మాశ్రమపీడా యథా న భవ్యతీ, తథా ప్రయతిష్ఠామహే'-ఇచ్చట ఆశ్రమపీడా అన్న శబ్దము. జరుగునట్టి కథలో ముని యాశ్రమమని యర్థము అంతరమైన కథలో గృహస్థాశ్రమమని యర్థము.

మఱియు, 'గచ్ఛతి పురశ్శరీరం ధావతి పశ్చాదసంస్తుతం చేతః'-శరీరము ముందునకు పోవుచున్నది. అనంతరమైన చేతము వెనుకకు పరుగెత్తుచున్నది. 'శరీరం గచ్ఛతి, చేతః ధావతి' స్మరణము నాల్గవభాగము. తక్కినవి మూడు భాగములు. దీనికన్న దానివేగ మెక్కువగదా! అనంతరమైనగా అపరిచితిమనది. పరిచయము లేనిది. స్మృతిరాలేదు. పంచమాంశమున రాలేదు. ఐష్ట్యాంశమున నంగుళీయక దర్శనము కలకు ఆ రాజ మనస్సెంతి గుబ్బిసలాడినది! స్మరణ రాదు. అంకికరణప్రవృత్తి బాగ్రదూఢితమైయున్న మహాసత్పురుషుడు, అయినయొక్క చేతస్సు 'పశ్చాద్ధావత్యేవ

కాళిదాసు భారత కథను మార్చినాడు. మార్పులు నాటుగైదుగా చూపించవచ్చును. భారతములోని శకుంతల రాజకడకు పెరిగిన కొడుకుతో పెళ్ళినది. కాళిదాసు శకుంతల గర్భిగుర్విణి దీనివలన రాజౌకవేళ నైదాతేండ్లలో శకుంతలా వృత్రాంతమును భారతకథావిషయములో మఱచిపోయి యుండినను మఱచిపోయి యుండవచ్చును. ఇచట మఱచి పోవుటకు తగినంత వేళయేలేదు. ఈ మార్పుగూడ కథలోని ప్రధానాంశమైన మఱపునకు దోహదమిచ్చుచున్నదే కాని మఱియొండు కాదు. తక్కిన మార్పులు మార్పులేకాదు.

నాటకముయొక్క యాయువుపట్టు మూలకథలోని దుష్ట్యంతుడు శకుంతలను తా నెఱుగనన్న విషయమును తీసికొని నాటకమందు దానికి ప్రాముఖ్యమిచ్చుటకు నేర్పడుచున్నది.

కథ యనగా నేమి! అతడామెను ప్రేమించెను. ఆమెను పెండ్లాడెను. ఇందు కథ యేమున్నది? వాడా పని చేయదలచెను, చేసెను. ఇందు కథ యేమున్నది? ఇవి వట్టి వార్తలు. వాడామెను ప్రేమించెను, ఆమెయు తిరిగి ప్రేమించెను. వారి వివాహమగుటకు ఆమె తండ్రి యంగీకరించలేదు. అటనుండి కష్టము లారంభించెను. ఇచ్చట కథ యారంభించుచున్నది. లేదా మఱియొక డామెను ప్రేమించుచుండెను. వాడు ప్రచండుడు. వీరి వివాహమును జరుగనీయడు. అప్పుడు కథ యున్నది. వాడా కార్యమును చేయదలచెను. అది క్లిష్టమైన కార్యము. ఆ మార్గమున చాల యడ్డంకులుగలవు. ఆ యడ్డం

కులు తొలగించుటలో విక్కిలి కష్టమున్నది. ఇతరులతో సంఘర్షణలు కలుగును. అప్పుడది కథయగుచున్నది. ఇవి లేనిచో వార్త. ఉన్నచో కథ అది వార్త యేమి? ఇది కథ యేమి? ఒక వార్త విందుము. వినుటతో సరిపోయెను. విన్నప్పుడు ఓహో, ఇట్లు జరిగినదా అన్నంత మాత్రము మనస్సునకు అభిజ్ఞ గలుగును. ఆ వార్తయొక్క వినినవానికి గల యిష్టా నిష్టముతో, లాభనష్టములో మొరలై నవానినిబట్టి యా వార్తస్వీకరించుటలో వాసమనోమదా లక్షణములోని తారతమ్యములుండును. ఇది సంపూర్ణ ముగా లాకికమైనవ్యవహారము. కథలాకికమైనదిగాదు. లాకికమైనదానిలోందు కథలేదు. ఏమిజరిగినదో తెలిసికొనవలయును. ప్రతిక్రియ చేయవలయును. ప్రతిక్రియా నిర్వహణము కొరకు ఎంత తొందరగా తెలిసికొన్నచో నంత మంచిది అందుచే కథాప్రాణము వార్తలో లేదు. కథా ప్రాణముగా నేమి? కథ యనగా వర్ణితమైన వస్తువు. 'కథయతి వర్ణయతి'. వర్ణింపవలసినది యుండగా కథ పుట్టుచున్నది. వర్ణ మైన వస్తువు కథకుడు, శ్రోత్య ఈ యిద్దరి దృష్ట్యా రెండు విధములుగా నుండును. శ్రోత్రపేక్షయా కథ పుట్టుచున్నది. కవ్యపేక్షయా కథనములో శిల్ప మేర్పడుచున్నది. శ్రోత్రపేక్షయా కథ పుట్టుట యనగా నేమి? మానవుడు తన లోకపుత్రాంతమునందు జీవనముకొరకు పలు విషయములు తెలిసికొనును. ఆ తెలిసికొన్నవాని ననుసరించి తన జీవకకొరకు చేయు వృత్తము సంపూర్ణముగా శరీరసంబంధము జీవయాత్రా సంబంధము. వాని

మనస్సు తత్కాలమున సంపూర్ణముగా జీవన్ముతా లక్షణము కలదిగా నుండును. అతని మనస్సులో నింకొక లక్షణమున్నది. జీవయాత్రాసంబంధి కాక యూరకే యుబుసు పోకకు తనకు పట్టని విషయములను వినుట. ఈ యుబుసు పోక యున్న లక్షణము మానవుని ప్రవృత్తిబట్టి మిక్కిలి భేదించుచుండును. అల్పసంస్కార బుద్ధియుం దది పట్టి యుబుసుపోక, సంస్కృత్యా లక్షణ మధికాధికమైనకొలది అదియొక రమణము. శోతపేక్షయా కథ పుట్టుచున్న దనగా రమణశీలమైన మానవుని ఈ బుద్ధి తత్కథాశ్రయమై యుండుచున్నది. ఈ రమణముయొక్క ప్రవృద్ధ స్వరూపము రసము. అది కథనుండి పుట్టుచున్నది. దాని స్వరూపము ద్విధాభూతమైనది. మొదటిది కథాంత గత విస్తృతి సాపేక్షమైనది. రెండవది పూర్వ కథిత కథాశరీరగత భిన్నవిషయానుబంధి కథాశరీరము రెండవ లక్షణమును పురస్కరించుకొని

యుండును. ఈ కథాశరీరగత వైలక్షణ్యశిక్షయముచేత కథాంతగతవర్ణనారమణీయతస్పృహనుస్పర్శియగును. అందుచేత కథాంత చమత్కారము కథకు ప్రాణము. శకుంతలా కథయం జొక్కటే చమత్కారమున్నది. దుష్కతుండు నిన్నెఱుగవని శకుంతలతోననుట, భారతమునందలి దుష్కతుండు ప్రకృతి జనులయందలి భీతిచేత నట్లునను కాళిదాసు దుష్కంతుడు నిజముగా నుజిచిపోయెను. నాటక కథా నాయకుడు నిజముగా నుజిచిపోవలయును. లేనిచో నతని శీలమునకు లోపమేదో యేర్పడి సంపూర్ణమైన రససిద్ధియందొక కళంక మేర్పడును. ఏ రమణశీలత శోతయందు పరమచిత్త

సంస్కార పరిణత మనోలక్షణమునందు సంపూర్ణమైన రసాకృతి పొందవలయునో ఆ రసాకృతి కావ్యనాయకునియొక్క పరమోదాత్తతా సాపేక్షకమైనది. ఇది కొంతయు ప్రపంచవలసియున్నది. రమణ ముదాత్త విషయమునందు జరుగును. ఉదాత్త విషయమునందు జరిగెడిదే రమణము. అనగా తొలుత ద్విధావిభక్తమైన మనస్సు చూపించబడినది! ఒకటి లాకిక సాపేక్షము, రెండవది లాకిక నిరపేక్షము. ఈ ద్విధా భూతలక్షణము మానవునియందున్నది. ఉన్నది కనుకనే జీవుడని చెప్పబడుచున్నాడు. దీనిని ప్రపంచించిన కొలది వేదాంతములోనికి పోవును. వేదాంతము లేకుండ మానవ జీవితము లేదు. మానవజీవితములోని సీశీత్యములేదు. సాకుమార్యము లేదు. దయాదాక్షిణ్యములని అహింసయని ప్రపంచశాంతి యని చెప్పట యెల్ల జీవుని యునికి నంగీకరించుట, తదంగీకారముతో మనోరమణ మంగీకృతమైనది. తదంగీకృతిలో నిస్సంశయముగా దాని యందలి యాత్మ మధ్యమాధమత్వములు సమాపతితము లగుచున్నవి. అందుచే రస ప్రాప్తికి పరమ స్వచ్ఛమైన వస్తుసంయోజనము తదకలంక భావనము వలయుచున్నది. లోకమునందుగూడ ఒక జాతీయనాయకుడో ఒక మహావీరుడో, ఒక మహాకవియో కావలసివచ్చుచున్నాడు. జన్మదినోత్సవములు సేయుటగూడ. అందుచే ఉత్తమ నాయకుడు, తదాశ్రయమైన కథయే రసమును సంపాదించగలడు.

కనుక దుష్ప్రభుడు మృషావాదికారాదు. అయినచో తద్గతభావన రసస్పృశము కాకపోవచ్చును, దుష్ప్రభుని

యందు వాని శీలమునందు లోపమే యుండరాదు. ఇట్లు
 పాశ్చాత్య నాటకకథావస్తువులకు ప్రాచ్యనాటక కథావస్తువు
 లకు సముద్రమంతి భేదియు సమాత్మవిగుచ్చుచున్నది. పాశ్చా
 త్యుల మహానాటకములు కథానాయక గత నిగూఢమైపది
 యొక పాపభావనయో, వాని శీలములోని యొక ప్రముఖ
 మైన కళంకమో, ఆధారముచేసికొని ఏర్పడుచున్నవి. వారికి
 కథాపరమార్థము తత్పాపకళంకాదులలో ఇతర సన్నివేశ
 సన్నికర్షణలతో కథావసానము పరమార్థముగా గలవి. ప్రాచ్య
 నాటకములు నిష్కళంకుడైన కథానాయకుని జీవితములో
 అనూహితమై, దైవప్రేరితమై కర్మ సమాత్మమైన యొక పరి
 స్థితియందు వాని ధర్మానుబంధియైన ప్రవర్తన నిరూపించుట
 పరమార్థముగా గలవి. ఇచట నొక ప్రశ్న పుట్టవచ్చును. ఆ
 పాశ్చాత్య నాటక కథానాయకులయందు పాతకులకు సాను
 భూతి కలుగును. ఈ ప్రాచ్య నాటకకథా నాయకునియందు
 సానుభూతి గలుగదని. సానుభూతి యనగా నేమి! అయ్యో
 పాపము, వాడును మనవంటివాడే అనుకొనుటయేనా! దీనిని
 కొంచెము పొడిగించినచో ఆ యొక్క దోషము వానియందు
 లేనిచో నెంతబాగుండెడిది? ఇట్లు జరిగెడిది కాదే అనిపించు
 టయు మానవసహజమేగద. ఆ యనిపించునదేమి! ఇహ
 లోకమందు దోషపరిపూర్ణమై దుఃఖభాజనమై కనిపించు
 చున్న పరిస్థితులకు విఁచి వీక్షించు వివర్జితమైన యొక
 నిర్దుష్ట స్థితియందలి యనురాగమే కదా అట్లనిపించుచున్నది.
 ఆ యనురాగ మందుకున్నది! అది జీవలక్షణము. అట్టి స్థితిని

జీవుడు వాంఛించుచుండును. అందుకనియే ప్రాచ్యనాటక కథానాయకుడు సర్వవిధములనుబోధించును. వాడైనను మానవ శక్త్యతీతమైన యొక దైవికమైన కర్మవాగురయ్యుండు తగు లొకనాట గలదు. ఈ యాతిని జీవితము ఆ కర్మవాగుర. దాని అనధిగతత్వము-ఇది యంతయు ప్రాచ్యదేశ నాటకముల నాటకత్వము. భారతీయ మహానాటక కర్తలయొక్క నాటక మన్న భావము దీనియందున్నది. ప్రధానముగ ప్రాచ్య పాశ్చాత్య నాటకముల భేద మిది. భారతీయ నాటకముల నిక్షేపింపబడునది రసము. ఎప్పుడు రసము నాటక ప్రధాన లక్షణ మగుచున్నదో మనజాల శీలములలోని భేదములకు, ఇహలోక చిత్తవృత్తములకు ప్రాధాన్యము పోవుచున్నది. వాని కంగీర్వములేదు. అంగీర్వమున కెప్పు డభ్యంత రములేదు. రాజభటులు నీ వీ యంగరమును దొంగి లించి తెచ్చితివా యేమని పల్లెవానిని బాధించిరి. వాని దగ్గర నేదో గుఱుకొనాటకు ప్రయత్నించినట్లు కన్పించు చున్నది. ఈకథ అప్పుడు ఇప్పుడు ఎప్పుడు నొక్కటే. అంగ ములయం దిట్టి లక్ష చమత్కారము లుండవచ్చును. అంగి నిర్దుష్టముగా నున్నచో పాఠకుని రమణశీలతవరాకాష్ఠ పొంది రసముగా మూర్తికట్టును. అది పరమోదాత్తచిత్త సంస్కార లక్షణమింకదైన భావుకుని నిత్యస్థితి. జీవుడు తన జీవత్వ స్థితిని కనుట. దాని పేరు రసము. 'రసోదైవః రసగ్ధో హ్యేవానం లబ్ధానందీ భవతి,- ఇది కట్టిపట్టి దుష్కర్మముగా న్ముహూవాది కాకూడదు. ఫలవాదియు కాకూడదు. దుష్కర్మ ముగా ఫలవాదియే యని కొందరనవచ్చును.

“కృపయం కృపయో మన్మథో
 మృగశాబై స్సమమధితో జనః
 పరిహాస విజల్నిలం నభే
 పరమార్థేన న గృహ్యతాం పచః”

ఇది దుష్ట్యంతుడు మృషావాదనము చేయునప్పుడు చెప్పదురు. ఇది మృషావాదన మైనచో ద్వితీయాంకముదాక రానక్కరలేదు. ప్రథమాంకములోననే యున్నది.

“రాజా (స్వగతం) అనసరోయి మాతానం దర్శయితుం. కః కోఽత్రభోః (ఉత్సర్థోక్తే విచార్య) రాజభావస్సభిజ్ఞాతో భవేత్. - భవతు వీవ మభిధాన్యే” అనియును, ఉంగరమిచ్చి, వారసుమాన పడుచుండగా “అలమన్యథామాం సంభావ్య. రాజ్ఞః పరిగ్రహోఽయం” అనియును అన్నాడు. “అనేన రాజరాజకీయయోస్సామాన్యేన పచనేన ప్రచ్ఛాదనం కృతం” అని వ్యాఖ్య. ఈ ప్రచ్ఛాదనము మృషావాదనమా! కాకపోవచ్చును. ఇచ్చట ప్రచ్ఛాదనమే. “కృపయం....”దగ్గర ప్రచ్ఛాదనమునకు వీలు లేదందురా! “రాజ్ఞః ప్రతిగ్రహోఽయం” అన్నప్పుడు తనకడి రాజానుంకి సంక్రమించినదియేగదా. రాజత్వ మనునది సంకమించిన దుష్ట్యంతుడను నొక వ్యక్తి ఇద్దఱు వ్యక్తులు రాజు. దుష్ట్యంతుడు మిప్పుకొ దను. “అలం మా మాన్యథా సంభావ్య”-నన్నికొకరుగా పనుకొనకుడు నేను రాజనే. యింకొకరు కాను అను నధిమేల కారాదు? నేను రాజానుకా. అన్న అర్థమిట్లు సమాఖ్య ప్ర మగుచున్నచో నేను రాజనే అన్న

యర్థమల్లే సమాజీ ప్రయోగమున్నది. ఇదియే ప్రచ్ఛాదనము. నిజమేమో చెప్పటయున్నది. అన్యార్థ మితరులు స్వీకరింతురు. చెప్పినట్లు స్వీకరించుటకు వీలుగా నుండును. మహా తపస్సులుగూడ లోక దృష్ట్యా ఇట్లే మోటాడుదురు. కనుక ప్రచ్ఛాదనము మృషయై రెండు రెండుగా తేలినవి. అయినచో “కృపయం కృపరోక్ష మస్మధః” అన్న శ్లోకములో గూడ నిట్టి ప్రచ్ఛాదన మున్నదా యన్న ప్రశ్న పుట్టును. ఉన్నది. ఎందుకనగా మవ్యంతుడు శకుంఠలను గూర్చి తన యభిలాషయంతయు విదూషకునితో పలువిధముల వర్ణించి చెప్పి యా మాటతో కాదన్నచో పోవునా! మరియు రాజ మనకొని యిట్లు చెప్పను! రాజులునుకొనెను. ‘చవలో2 యంపటుః కదాచి దిస్మత్ప్రార్థనా మంతః పురేభ్యః కథయేత్ ప్రభవత్యేనమేవం వత్యే’-ఇతనికి మనస్సు నిలువదు. నా యీ కోరిక అంతఃపురములో చెప్పనేమో! ఇతనితో నిట్లు చెప్పుదును. అని యనుకొని, మన మెక్కడోయి, తల్లితో సమముగా బెరిగి శృంగారపు వాసనలేని ఆ పిల్ల యెక్కడ! అన్నాడు. అనగా ఆమెయందు మన ప్రార్థన ఫలవంతముగాదు. అయేగదా యర్థము అంతమాత్రముచేత తన ప్రార్థన లేకుండపోయినదా! ఫలవంతముగాని ప్రార్థన యుండియేమి! లేకయేమి! అని విదూషకు డనుకొనవలయు నయేగదా. అట్లునుకొను వాడనియేగదా! అనగా విదూషకుడు యదార్థమయమునందు పట్టించుకొనువాడుగాని తక్కినవి పట్టించుకొనివాడని యర్థము.

మరియు నీ మాట పరిహాస విజల్పితము. నిజముగా తీసికొనకు. అని యుత్తరార్థము. వచః-మాట. ఇదియంతయు నూటకే చెప్పితి ననలేదు. పరిహాస విజల్పితమైన వచస్సును పరమార్థముగా తీసికొనకు. ఆ వచస్సేమిటి? “సురయువతి సంభవంకిల....చిత్రేనివేశ్య.... అనాఘ్రాతం పుష్పం...అభిముఖే మయి....దర్శాంకురేణ”....ఇన్నియు కలిసి ఆ ఒక్క మాట కూ? అతడు మాత్రము నమ్మునా! కనుక అతడు నమ్మదగిన దొక్కటే విషయము. రాజయొక్క ప్రార్థన ఫలవంతముగాదు. అందుచేత నీ వార్తచెప్పి అంతఃపుర స్త్రీల నుడికించ నక్కఱలేదు.

అయినచో ‘పరిహాస విజల్పితం సఖే పరమార్థేన నగృహ్యతాంవచః’ అన్న దాని కన్యాయ మెట్లు! పరిహాసవిజల్పితమైన మాట యేదనగా శ్లోక పూర్వార్థమందలి విషయము. మన మెక్కడ! పరోక్ష మన్యథమైన యాజన మెక్కడ! అన్న మాటలోని యర్థము పరిహాసముగా చెప్పినాను. ఆమె యందు నాకు ప్రేమ గలదు. నా ప్రార్థన ఫలవంతమే కాదని నీతో చెప్పుచున్నాను. అది పరిహాసము. ఈ రీతిగా ప్రచ్ఛాదనము పొసగుచున్నది.

కనుక ఈ రీతిగ దుష్కర్మముని శీలము నిర్దుష్టమైనది. ఆయన మహానుభావుడు. ఇంకొక విషయ మేమనగా భారతీయ కావ్యములందు కథానాయకుడు కులీనుడు, శౌర్యవంతుడు, అపకీర్తనుడు, దయావంతుడు ఇత్యాది సర్వగుణ సంపన్నుడై యుండవలెను. దుర్గుణవంతుడు కాలాదు. దుర్గుణములు ప్రతినాయకునియం దుండవలెను, కావ్య మేమగు

చున్నది! దేవాసుర యుద్ధమునంటి దగుచున్నది. శృంగార రసమైనచో ప్రతినాయకుడే లేడు. అంతటి సద్గుణవంతుడైన నాయకుడు స్త్రీని వివాహమాడి నేను నిన్నరుగను పొమ్మ నుటలేదు. విడాకులిచ్చుటలేదు. కథ యెట్లు నడువవలయును? కథ యేమి కావలయును? సర్వ సద్గుణ సహాధుడైన కథా నాయకుడు. కథలో మార్పులేయుటకు వీలులేదు. కథానాయకుడు మూసలో పోసినవాడు. కలి కల్పించడగిన దేమియు కల్పించుటలేదు. పాశ్చాత్య కావ్యములయందలికథలన్నియు సర్వసద్గుణ సంపన్నుడైన కథానాయకుని కివలం నున్నవి. భారతీయ కవులయొక్క కథలన్నియు సర్వసద్గుణ సంపన్నుడైన కథానాయకుని కివలం నున్నవి. వారి వీరి కావ్యముల వస్తువులకే సంబంధము లేనట్లున్నది.

ఇప్పుడు దుష్టగుతు డట్టివాడు. తరువాత కథ యేమున్నది! కల్పవయంతయు విప్రలంభ సంయోగ శృంగార విషయిక వ్యభిచార్యాది భావ సమాశ్రయమై యుండవలెను. లేదా మాళవికాగ్ని మి త్తలలో పలె నాయికా నాయక సంయోగమునకు వేర ప్రతిహతములైన శక్తులేర్పడి ప్రతిరోధము లేర్పరువవలయును. అప్పుడది జగ్గమైన కథ యగునో కాదో! ఆ కథా విస్తృతి వీరరససంబంధి కథా విస్తృతి వంటిది. అనగా వీరరసములో నాయకుడొక మహాకార్యమును చేయఁబోగా ప్రతినాయక ముఖమున నడ్డంకులు కలుగుచుండును. ఇదే వీరరససంబంధి కథావిస్తృతి లక్షణము. శృంగార రసములో నాయికా నాయక సంయోగము జరుగుటకు ఇతర భావభార్యల కారణముగ తత్సమాగమము దూరమై కథా

విస్తృతి జరుగుట సరిగా వీరరస కథావిస్తృతి వంటిది గదా. అందుచేతనే శృంగారరస కథ నాటికగా చెప్పబడినది. మాళవికాగ్నిమిత్రము, రత్నావళియు నిట్టివే. అచ్చట కథలు లేవు. సన్నివేశములు కేవలము.

కాకుంథలమునందు కథ గలదు ఏ స దర్శకులున్నచో కథ యగును? ఎట్టి యంశములు కలిగినచో కథ యగునో, యెప్పుడు కథ గాదో ఈ విభాగముచేత పూర్వము విస్తృతము చేసిరి. శృంగార రసమునందు కథ కలుగుట కష్టమైన విషయము. పరిస్థితులు మారుటయుగానై, సామాన్య శృంగార రసమునందు కథ యేర్పడదు. ఇది కథయని చెప్పదగిన శృంగారరస సంబంధ కథ యందుట కష్టము కకుంథలా వృత్తాంతమునందు శృంగారరస ముండి కథ యనిపించుకోదగిన స్థితి యున్నది. ఇది చాల సులభమార్గమైన విషయము. పరమ సూక్ష్మమైన విషయము, నిశితాదరముతో పరిశీలించిన గాని యవగతి కొగ్గనిది. అయినచో దీనియందలి కథాత్వ మెట్టిది? దీనియందలి కథాత్వ మిట్టిదని నిరూపించినచో తక్కినవాని యందలి కథలేఖితమని కూడ తెలియును.

శృంగారరస మనగా నాయుకా నాయకుల పరస్పర విశిష్టచిత్త లక్షణము కలది. ఈ పరస్పరానురాగమునుండి యెడబాటు, కోపము, కలహము, దూరజేశ గమనము, ప్రతీక్షాది విషయములచేత రసమునకు భంగ మెప్పుడును గలుగును. అందుచేత కథ యేమున్నది? మనోవృత్తులయందు, భావనావిశేషములయందు మార్పున్నది. కథ యెప్పుడు సంగతమగును? రసభంగభీతి కలిగినప్పుడు జరుగును. ఎందు

చేత! వర్ణము రసాశ్రయమై యుండును గనుక. వీరాది రసములయందలి కథ ప్రతి నిమేష రసభంగ భీతిజనకము. ఇది యింకను పరమ సూక్ష్మమగు విచారణమీద నాధారపడి యున్న విషయము. మానవుని ప్రవృత్తియైన తొలఁతచెప్పిన మనోరమణము కథాశ్రయమై యుండునగా కథాగత రసాశ్రయమై యుండునని యర్థము. కథ రసాశ్రయమైయుండును. రసము కథాశ్రయమైయుండును. ఆ రసము వ్యభిచారి సాత్త్వికాది భావాశ్రయమై యుండును. ఈ వ్యభిచార్యాదులచేత ప్రవరమానమై స్థాయి రసమగును. అనగా స్థాయియందు రసముయొక్క బీజమున్నదని యర్థము. ఆ రసబీజము మానవ మనోగతమైన తద్భిన్న రసములయొక్క స్థాయి సాతత్వియందు నిత్యమై, మానవ మనోగతమై యున్నది. అది రమణకీలమై యుండును. కథ అచ్చట పుట్టుచున్నది. కథ అచ్చట తగు లొనరుచున్నది. ముష్కంతు కథయందు కథాత్వ మెందు కున్నదనగా, శ్లోకాకరసము ప్రవహించుట యారంభించినది. విస్మృతిచేత రసభంగము ప్రాప్తించినది. కథ భిన్నమైపోయినది. కథలేదు. కాని తరువాత కథజరిగినది. ఇవి రెండుకథలు కావలయును. రెండు రెండు భాగములై నచో, రెండు, రెండు కథలు కావలసి వచ్చును.

ఆపైదు కథలుకావు, సన్నివేశములు కావలెను. ఈ రెండు భాగములును కలిసి కథగా తీర్చవలయును ఎట్లు కథ యగును! కథకు ప్రాణమేమి! ఏకరసత్వము. ఆ యేక రసత్వమును ఈ విస్మృతితో జోడించి సంధానపరచుటలో కథాత్వము సిద్ధించుచున్నది. ఆ యేకరసత్వసిద్ధి సంధానక

ముగా విస్మృతిని కలిగించుటచేత కాళిదాసుని జగన్నాథత్వమున్నది. కథారహస్య వజ్రాకమున్నది. కథా స్వరూపనేత్రత్వమున్నది. అటు మాళవికాస్మిమిత్రము వ్రాసి, ఇటు కాళిదాసులను వ్రాయు లో శృంగారరస సంబంధమైన కథ యెట్లుండనో. యెట్లుండదో తెలిసికొనన భేద పరిజ్ఞానమున్నది.

ఈ కథాగతతత్వము చాల నిగూఢమయిన విషయము. సురతీతమై, సుసంస్కృతమయిన చత్వర్థ త్రియోక్త రమణ లక్షణములలోని పరిమాచిత్యములందు కూడయున్న విషయము. ఈ పరమ రసాస్యము మీదనే రసభంగదులు వివక్షింపబడినవి. విరోధిరసములు, మిత్రరసములు అన్న వివక్ష యేర్పాటైనది. రసవృత్తితో నేకీకృత పొందిన విశుద్ధమైన యంతఃకరణము నందలి రసాస్య మిది. కథ యొందిలి కథాత్వమచట నిర్ణీత మగుచున్నది.

కాళిదాసు ఆ పట్టు తెలిసినవాడు. దాని నెరుగుట యసాధ్యమైనది. ఈ విస్మృతి యట్టిది.

౬

భారతములోని కథను కాళిదాసు మార్పుటకుగూర్చి మున్ను చెప్పబడినది. ఇందు ప్రధానమున మార్పు దుర్వాసుని కావము ఈ ఒక్క కావముతోడనే కాళిదాసుని కథ యంతయు మారిపోయినది. భారతములోనిది దుష్కృతుడెచ్చట నబద్ధమాడినవాడు గా లేడు. తన మనస్సులో తనకు తెలిసిన విషయమును ప్రకృతిజనేలవలసి భయము వలన దాచి కొని వృథావిడచినము కలదు. భీష్మ భాత్తదైవనాయకు

దైనాడు. కావ్యానుని దివ్యమతడు ప్రకృతి జనులపలన భయపడువాడు కాదు. అయిన రాజుని, ఇంతిఃకరణప్రవృత్తి నిత్య జాగ్రత్తస్థయిం దున్నవాడు. అయిన పట్టి భయము లేదు. అతడు మహర్షి కల్పాదుల అండుకాయే 'నాత్మాత్మశ్యా మీవ వినాశేమ్' అని సూచించెను. ఈ భావమే సర్వజనుల యందు వ్యాపించుచున్నది.

భారతకళలో నైవాతేంద్రుల చాటిన సర్వదమనని వెంటబెట్టుకొని శకుంతల భర్తృహర్షనాథము వెళ్ళినది. ఆతేంద్ర కావముల దువ్యండు డీ కథను మఱచిపోయినను మరచిపోయియుండక చచ్చినా. ఇచ్చట నట్లుకాదు. శకుంతల భర్తయొద్దకు పోవువరకు నెలల కూడ నిండలేదు. నాలుగైదు నెలల గర్భవతి కావచ్చునేమో. ఈ యియిదు నెలలలోనే మఱచిపోవుట కెక్కువ సావకాశము లేదు.

మొదటి కారిణము నాయకుని ధిరోదాత్త లక్షణము. అమృషావాదిత్వము సంపాదించుటకు కల్పింపబడిన కావము. రెండవ విషయముచేత కావముయొక్క గాఢ లక్షణము సమర్థింపబడినది.

ఈ కావము హాశాత్తుగా సంభవించినదా! ఆకాశము నుండి యూడిపడినదా! ఒక మహాకవి యెప్పుడును హాశాత్తుగా దేనిని ప్రవేశపెట్టడు. అట్లు ప్రవేశపెట్టుటచేత వేఱు ప్రయోజన మున్నచో జేయవచ్చును. ప్రయోజనముకంటె బొదిత్య ముండవలయును. ఇచ్చట నట్లుగాదు, శకుంతలకు దైవము ప్రతికూలముగ నున్నది. ఆ ప్రతికూల దైవమే ఈ కావముగా వర్ణింపబడినది. ఈ సంగతినే రాజుచేత "అపి

సన్నిహితోఽత్ర కులవతిః" అని ప్రశ్నించి, వైఖానసుడు "ఇదానీమేవ దుహితరం శకుంతలాం అతిథి సత్కారాయ సందిశ్యదై మస్యాః త్రికూలం శత్రుః సోమతీర్థంగతః" అని చెప్పినాడు. ఈ రీతిగా ఆ భావ కథకు ప్రథమాంకము నందే, దువ్యంతుడు శకుంతలా దర్శనము చేయకముందే బీజ నిక్షేపము చేసినాడు.

సరే, అటు ప్రతికూల దైవమును శమింప జేయుటకు సోమతీర్థమునకు కన్బుడు వెళ్ళేగా. ప్రతికూల దైవము శమించునట్లేగాని పూర్తిగా నివర్తితమగునది కాదు. ఇది దైవము యొక్క లక్షణము దానజపాది శాంతికర్మలచేత ప్రతికూల దైవముయొక్క తీవ్రతను తగ్గించవచ్చును. దైవమును పరిహరించరాదు. కన్బునంతటి మహర్షి దాని నుపశమింప జేయుటకు మాత్రమే సమర్థుడయినాడు.

ఆ ప్రతికూల దైవముయొక్క లక్షణ మెట్టిది?

ఈ నడుమ నొకానొకరు అభిజ్ఞాన శాంతులములోని శకుంతలా దువ్యంతుల వివాహమును గూర్చి యొక యాక్షేపము చేసినారట. 'దువ్యంతుడు వయస్సుమల్లినవాడు. శకుంతల చిన్నది, ఇది ఆసమయస్సుల నడుమ వివాహము. ఆధునికాలకు రుచించదు అని మన యాధునికులకు పూర్వ గ్రంథములలో నున్నది. ఏది రుచించుచున్నది గనుక ఇది రుచించ నెదన్న విచారము! మన దేశములో నొక నానాడి గలదు. 'యప్పదియేండ్ల పురుషుడు. మూడేండ్ల ఆడది' అని. ఇది పూర్వుల భావము. దీనిలోని యాదార్థ్యమిచట పెప్పుట

యనవసరము. తోకమును చక్కగా పరిశీలించినవారి కిదియే సమంజసమని తెలియగలదు. కాంట్ టాల్స్టాయ్ కొన్ని చిన్నచిన్నవలుగూడ వ్రాసినాడు. వానిలో 'ఫామిలీ హాపినెస్' అను నొక చిన్న నవలగలదు. ఆ కథలో లెండి చనిపోయిన యొక పదునారు పదునేడేండ్ల బాలిక తానె సంసారమునకు పెద్దదై తన లెండి స్నేహితుడొకడు తన్ను చూడరాగా నతనిని ప్రేమించి వివాహము చేసికొనెను. అట్టి సంయోగము నందు కటుంబసౌఖ్యమున్నదని టాల్స్టాయ్ యొక్క యుద్దేశ్యముగదా! ఆయన మహత్సునకు గురువువంటి వాడు. అట్టి పరిణత మేధావంతుల యభిప్రాయముల నరము చేసికొనవలయును. దీని వదిలిపెట్టి మరియొక రీతిగా విచారణ చేసినచో, శకుంతల వయస్సు విచారణీయమగుచున్నది. ఆమె మేనకా విశ్వామిత్రుల సంతానము. మేనకా విశ్వామిత్రుల కథ యేనాటిది? ఈ కథ రామాయణమందున్నది. దువ్యంతుడు రామచంద్రునకు గూడ పూర్వుడా! శకుంతల వయస్సెంతి? యెవ్వరికిని తెలియదు ఆమె పూర్వయుగమునాటి స్త్రీ. రేవతీ బలరాముల సంబంధమువంటి సంబంధమిది. ఆధునిక చరిత్రకారుల లెక్కలను బట్టి సర్దినచో సర్దవచ్చునేమో గాని, పురాణములయందున్న కథాక్రమమును బట్టి, కాలక్రమమును బట్టి, సర్దుటకు ఇది వీలులేని విషయము దువ్యంతుని వివాహము చేసికొనువఱకు నామెయొక్క బాల్యావస్థ బాల్యావస్థగానే యుండున్నని వరము నామె కెవరైన ననుగ్రహించిరో, దువ్యంతుడు దామెను చూచునాటికి నామెకు సుమారు పదునారేండ్లున్నవనుకొన్నచో బదునారేండ్లకు

పూర్వమే కణ్వుడు పసిబిడ్డగానున్న శకుంతలను మేనకచేత పరిత్యక్తయైత. స్థలమునందు చూచెను. అనగా కొన్ని వేల యేండ్లు-వేలయేండ్లము, లక్షల యేండ్లు శకుంతల శిశువుగానే ఆచట పడియుండెననియర్థము చెప్పి కొనవలయును. ఇదంతయు ఇట్లున్నను. శకుంతలయొక్క ప్రతికూలదైవము చక్కగా కనిపించుచున్నది. వెనుకటి యుగములో జన్మించి యొక ఋషికి దొరికి యెన్ని వేలయేండ్లలోకన్యగానుండి వివాహము కాకయున్న విచిత్రమయిన యొకజీవితశకుంతల. ఆమె గర్భమున నొక మహాపురుషుడు పుట్టవలయును. అతని పేర ని దేశము విలువబడవలయును. ఆమె కారణజన్మరాలు.

ఇన్ని యేండ్లనుండి తన యాశ్రమముననున్న శకుంతల యొక్క ప్రతికూలదైవము నుపశమింపజేయుటకు కణ్వుడు సోమతీర్థమున కిపుడే యేల వెళ్ళినాడు!

ఆమెకు దైవము ప్రతికూల మిప్పటినుండియూ! వేల యేండ్లనుండి. కణ్వుడు మహర్షి. భగవంతుడు. అనగా ఆగతానాగతాదుల పరిజ్ఞానము గలవాడు. శకుంతల కిప్పటికి దైవ మనుకూలమయి వివాహము జరుగువేళ వచ్చినది. కాని కొంత ప్రాతికూల్యమున్నది. ఆ ప్రాతికూల్యముపశమింపజేసినచో నామె సంసారము సుఖముగా నుండును. కణ్వుడు తొందరపడినాడేమో చెప్పలేము. మరి యేదేడ్లైనచో నీ ప్రాతికూల్యముగూడ నుండెడిది గాదేమో. శకుంతలా జాతకముతో కలసి మరియొకని జాతకమున్నది. అతడు జన్మించబోవు భరతుడు. అతడు తొమ్మిది నెలలలో జన్మించితీరవలయును. అతని కైదేండ్లు వచ్చువఱకును తల్లి జాతకము

బాగుగా లేదు. అప్పటికైనను బాగుపడదేమో. కణ్వుడు సోమతీర్థమునకు వెళ్ళి దాని నుపశమింపజేసెను. అందుచేత నై దేండ్లలో బాగుపడినది.

ఇప్పుడు శాపవ్రసక్తి. ఆపద లనేక విధములుగా వచ్చును. అవి యిట్లు వచ్చునని యెవ్వరికిని తెలియదు. గ్రహచారము నెవ్వరును మార్చలేడు శకుంతలయొక్క జాతక మట్టిది. ఆమెకు మంచి దినములు. వివాహముయి గర్భ వతి కావలసిన రోజులు. పెంటనే భర్తనిరహము. అయి దారునెల్లతెనతరువాత సంబంధమేవిచ్చిన్నమైనదా అన్నస్థితి నాలుగై దేండ్లు అప్పటినుండి యదార్థముగామంచిదినములు.

ఇది యామె జాతకము. కొడుకైనభరతునకు సుమారు నాలుగైదేండ్లు వచ్చిన తరువాత నామెకు మంచిదినములు. కణ్వుడు సోమతీర్థమున తద్దైవముయొక్క ప్రాతికూలము నుప శమింపజేయుట చేత జరిగినది. లేనిచో నా ప్రాతికూల్య మెట్లు బాధించెడిదో తెలియదు. శకుంతల సన్న్యాసిని కావచ్చును. ఆమె మరణించవచ్చును. భూ వివరమునందు ప్రవేశించ వచ్చును. మనకు తెలియదు. భరతుడు దుష్కర్మమునకు దొరు కుట వేటు వార్త. శకుంతల చనిపోయిన తరువాత మారీచ మహర్షి భరతుని దుష్కర్మమునకు పంపించి 'వీడు నీ కొడుకు, శకుంతలను నీవు తిరస్కరించితిని' అని చెప్పి పంపించియుండ వచ్చును. అప్పుడు దుష్కర్మమునకు జ్ఞప్తి కలుగవచ్చును. దుష్కర్మముడు భరతుని నిస్సందేహముగా స్వీకరించెడివాడు. భరతుడు చక్రవర్తిలక్షణోపపన్నుడు గనుక దీని కీ క్రింది సాక్ష్యములు సాక్ష్యములు. శకుంతలా తిరస్కారము జరిగిన

తరువాత పురోహితు డిట్లన్నాడుగదా.

“అత్ర భవతీ తావ దావ సవా స్మృతు గృహేతిష్ఠకు. కుత ఇదముచ్యత ఇతిచేత్ త్వం హదుభి రాదిష్ఠ హార్యవివ, ప్రథమం చక్రవర్తిం జనంబువ్య నీతి పచేష్ఠుని దాహితః, తల్లక్షణోపపన్నోభవేత్. తతః ప్రతిష్ఠ్య శుద్ధాంతమేనాం ప్రవేశయిష్యసి-విపర్యయే పితు రస్యా స్మరిపశమన ముప సితిమేవ.”

ఈ మాటలకు రాజు “యథా గురుభ్యో రోచతే” అన్నాడు.

అందుచేత శకుంతలకే దైవము ప్రతికూలముగా నున్నది. భరతునకు గాదు. దానినే కణ్వు దుపశమింపజేసి నాడు అదే కణ్వుని తపశ్శక్తి వైగా ఆ కణ్వునకు శకుంతల మీద ఎంత ప్రేమ! ఆమె నల్లవారింటికి పంపించుచు కన్ను లకు నీళ్ళు తెచ్చుకొన్నవాడు. నోట మాటరానివాడు. కడు పునకన్న తండ్రి లెట్టి తనయావిశ్లేష దుఃఖముల ననుభవించు రో అంత యనుభవించినవాడు.

ఆ దైవముయొక్క ప్రాతికూల్యము చాల చెడ్డది. హాహ దాపతితమయినది. మితీయు శకుంతలా స్వభావ సముద్ధతమయినది. పరమేశ్వరుడైన కాలిదాసు దైవము నకు వ్యాఖ్యానము చేసెను. భాష్యమును విరచించెను. దైవ ప్రాతికూల్యమనగా మనయంతట మనము చేసికొన్నది. శకుంతల దువ్యంత నిష్ప్రబుద్ధియై, హాటి ముంగిలికి వచ్చిన దుర్వాసుని చూడలేదు. నీ కామము ధర్మానుబంధిగా నుండవలయును. ఆమెయొక్క దువ్యంతగత చిత్తవృత్తి

కృంగార రసమునకు దోహదముగాని తత్కాల సమాపతిత
ధర్మాచరణ ప్రతిబంధకమయినది. ఇది సృష్టిలోనిరహస్యము.
ఇది ధర్మములోని రహస్యము, దైవముయొక్క రహస్యము.
ఇవన్నియు నొకదానియొక దొకటి యనుసూత్రములై
యుండును. వానిని విశదజది చూచుటయు నాచరించుటయు
ముఖ్యమై యుండును. తదితరులు కర్మాధీశులగుదురు. ఆ
కర్మయే దైవము. ఇది వేదధర్మ రహస్యము. దీనిని కాళిదాసు
వ్యంగ్యముగా తన కథాంశములయందు నిక్షేపించినాడు.

మతీయు నిండికొక్క విశేషము గలదు. శకుంతల
యొక్క పరధ్యానము, తత్ఫలితమయినశాపము, వానియంతట
నవి యుప్పుడే సముత్పన్నించినదేను. శకుంతల పుట్టిననాటనుం
డియు నున్నవి. ఇది యంతయు ననాదీనుండియు పూర్వ
పూర్వోద్దిష్టమయినదై యుత్తరోత్తర కాల వివృతములై
యుండును. అందుచేతనే, ప్రతికూలదైవము నుసశమింప
జేయుట, కణ్వుడు సోమతీర్థమునకు వెళ్లుట, మొదలయినవి
పూర్వోక్తములైనవి. కాళిదాసు నర్వ వేదగత ధర్మకర్మ
సమూహ రహస్య పరిష్కారసిద్ధాంతవేత్త. అందుచేత నీ కథ
నిట్లు కల్పించి నాడు.

ఈ దైవ ప్రాతికూల్యముయొక్క బలవత్తరమెట్టిది?
దాని కవశమే మంతవరకు జరిగినది? దాని లక్షణమేమి?

దాని లక్షణ మెట్టిదనగా నది హతాశ్చంధవము
కాదగినది. మిక్కిలి బలవత్తరమయినది. అందుచేతనే సులభ
కోపుడైన దుర్వాసు డతిథిగా వచ్చెను. అది యెంత బల
వత్తరమయినదనగా, ప్రియంపదయిట్లున్నది. 'శుదాసునీత్యోపి

అభిజ్ఞానర

నివ ర్తితుం నేచ్ఛతి తదా నిజ్ఞానోదేయము... సోద
తిరిగి రానన్నాడు. దైవ ప్రాతికూల్య మందరిది కావము
కావముగా నుండిపోవలసిందే. ఆ దైవ ప్రాతికూల్యమును
ఆ యువశతమనమును కారణం నెంచి విచిత్రమయిన వ్యంగ్య
ముతో గురూపించినాడు! అదైవముయొక్క ప్రాతికూల్యము
యొక్క యపరిచిత్యత్వ మంత విచిత్రముగా గురూపించి
నాడు! అకసూయ దుర్వాసుని ప్రాన్నుని చేసికొనటకు
పూరిగిన్న తీసికొనిపోవుచున్నది. అటు కాలజారి పూరిగిన్న
క్రిందబడినది. పూరిన్నియు విరియజల్లబడినది. మఱల నామె
పూవులన్నియు ప్రోగుచేసినది. పూలు విరియజల్లబడటతో
కాపానుభవము తప్పదనియు, మఱల ప్రోగుచేయటతో
కావమునకు నిష్క్రమి లభించుననియు స్థములు, ప్రియంవద
దుర్వాసునిదగ్గఱకుపోయి మఱల తిరిగివచ్చినది. అమె యిట్లు
న్నది. 'ప్రకృతివక్రమైనవాడు. యెవరు జతిమాలినను పిప్ప
కొనడు. కాని కొంచెము మెత్తబడినాడు' అన్నది. అప్పు
డనసూయ 'ఆయన విషయములో నిజే గొప్ప. తలువార
చెప్పము, చెప్పము' అని!

ఈ ప్రసంగముచేత శకుంతలయొక్క ప్రాతికూలదైవము
కణ్కునియొక్క సోమతీర్థ గతోపశమ తపఃప్రభావముచేత
కొంత తగ్గిన లక్షణము తెలియచున్నది. అంతటి ప్రాతికూల్య
మేదోకొంతతగ్గినది. అంతవర కేసంకెట్టకొనలయొనగ్నమాట.

దుర్వాసు డనుగ్రహించినాడు. "న మే వచనమన్యథా
భవతు మర్హతి-కింత్వభిజ్ఞానాభరణ దర్శనేన కాపో నివర్తి
వ్యతే" అని. కాని యీ యనుగ్రహాలక్షణ మెట్లున్నది!

“ఇతిమస్త్రయన్నే వాస్తస్త్రితః” ఇచట రెండు విషయములున్నవి. అభిజ్ఞానాభరణ మొకటి యున్నదని దుర్యాసున కేట్లు తెలియును! అత డెందుకనెన? అతడును ఋషియే. ఆ ప్రతికూల దైవమే దుర్యాసోఋషి రూపమున వచ్చినది. ఈ అభిజ్ఞానాభరణ మా దైవమునకు తప్పకుండ తెలియును. ఇదియొక విచిత్రమయిన సృష్టి. ఈ ప్రపంచకము గిజగాని గూడు, ఆ గూడు తుణము తెలిసికొనివెరచించుటనుహాకవిశక్తి.

అనుచునే యంతర్ధానము పొందినాడు. మఱల నీ యంతర్ధానము పొందుటలో నర్థమున్నది. అంతర్ధానము పొందినవాడు గనుక నియంపద మణల నేదియో యడుగుటకు నీలులేదు. మాటలనుచునే యంతర్ధాన మొగుటలో నా యంగు రీయకము రాజునకు చూపించుటకు సులభముగానుండి, శక్రావతార తీర్థమున కన్నించకుండ పోయినది. హఠాత్తుగా పోయినది. తెలిసికోలేకుండ పోయినది. “మస్త్రయన్నే వాస్తస్త్రితః” అన్నదానిలో నీ యర్థము.

కొందరు కేరళ ప్రశ్నను చెప్పుదురు. ముఖ ప్రశ్నలు చెప్పుదురు. పృచ్ఛచేయువాడు నిలుచున వైఖరినిబట్టి, అడిగిన లక్షణమునుబట్టి, స్వరమునుబట్టి, ముఖాది వికారములను బట్టి ప్రశ్నలకు సమాధానము చెప్పుదురు. ఆ కేరళయందు గ్రహ సంప్రటిని గుఱించినను ఫలిత మిదియే వచ్చును. ఇవి యన్నియు నొకదాని కొకటి పెనవేడికొన్న విషయములు. ఈ సృష్టిగతమయిన, ఈ విలక్షణమయిన పరిస్థితులను కావ్యముల యందు రసదృష్ట్యలైన మహా శిల్పులు విరచింతురు.

ఇది కకుంట్ల దైవప్రతికూల్యకథ.

ఈ నాటకమునందు సర్వప్రధానమైనది. శాపముని చెప్పబడినది. ఈ శాప విషయము శాంత విచారణ చేయ వలసియున్నది. శాపమువలన రాజు మనస్సు మారినది. దాని చేత కథ యేర్పడినది. ప్రాచ్యనాటకములలో కథనాయక కుడు ధీరోదాత్తుడై యుండవలయును. అన్ని యుత్తమ గుణముల కలదునికేపట్లు వాని స్వభావమునందు దోషమేలేదు. ఆ దోషమునుబట్టి కథ పెంపొందుటలేదు. అందుచేత ప్రాచ్య దేశనాటకములు రసమార్గము నవలంబించినవి. సాతకుని యొక్క రమణము అనుభావ వ్యభిచారిభావ సాత్త్వికభావా శ్రయమై జరుగుచున్నది. కథాగమనమునందు రససంబంధ బుద్ధి యెక్కువైనది. నాటక కర్తలు రసభావాదుల కధిక ప్రాధాన్యము నిచ్చిరి.

కాళిదాసు గొప్పతన మెక్కడనున్న దనగా నిట్టి భారతదేశ కావ్యపరమార్థభూతమైన రసము పరిత్యజించ లేదు. దోషరహితమైన ధీరోదాత్త నాయకుని పరిహరించ లేదు. కథ నిర్మించినాడు.

ఈ శాపము దుష్కర్మముని స్వభావమును మార్చలేదు. కథను మార్చినది. శాపము కాచో నది స్వభావమే యన వచ్చును. ఇచ్చట శాపమును తీసివేసి రసప్రాధాన్యమును, సూక్ష్మార్థసూచనాది ప్రాచ్య నాటకాంగ పరికరములను తొలగించినచో నభిజ్ఞాన శాకుంతలము నొక మహాప్రాశస్త్య నాటకముగా పరిగణించవచ్చును. శకుంతలా దుష్కర్మ

పునస్సమాగమమునుగూడతోలగించినచో చిహ్న విషాదాంత నాటక మగును.

మొదటిప్రేక్షకుల స్మరణమును పరిశీలన లక్షణమునకు సంబంధించినది. ఈ స్మరణమును గూర్చి విచారణలో బహు విప్రతిపత్తులు గలవు. స్మరణమునకు పూర్వానుభవము కారణము. ఇచట కొంత శాస్త్రీయమయిన విచారణ సూచింతును. ఈ విచారణ శాపవిచారణ చేయునపుడు కొంత పనికించ్చును

“విభు ర్భద్రాద్విగుణవాన్. బుద్ధిస్తు ద్వివిధా మతా
అనుభూతిః స్మృతి స్యాత్ అనుభూతి క్షృణ్వర్విధా.”

కొందరు స్మృతికి అనుభవము కారణము కాదు, జ్ఞానము కారణమందురు. అనుభవము కారణమయినచో స్మరణము వుట్టదని. సమాన ప్రకారమయిన లక్షణముగల రెండు స్మరణములు ఉత్తరమయినది. పూర్వమునాశనముచేయును గనుక. అందుచేత ఇంకొక సంస్కారమువలనగాని వేరొక స్మరణము గల గదని చెప్పుదురు. ఇది కాదని నూత్న తార్కికుల సిద్ధాంతము వలయనగా, సమూహాలంబనోత్తరమయిన ఘటపటాదులయొక్క క్రమస్మరణమువలన సకల విషయిక స్మరణము జరుగుట లేదనుటకు వీలులేదు. క్రమస్మరణము దృశ్యమాన మగుచునే యున్నది. అయినను ఫలిత మయినది దృఢముగా నున్నది. ఇచట క్రమిక స్మరణానుపపత్తి లేదు. తిరిగి తిరిగి కలుగుచున్న స్మరణముచేత దృఢమయిన సంస్కారముయొక్క ఉపపత్తి లేననుటకులేదు. అనగా దృఢతర సంస్కార మున్నదని యర్థము. ఈవిచారణలో శకుంతలా కథాగత దుష్కలత విస్మృతి యున్న పదార్థములో క్రమిక

స్మరణమునుగూర్చి కొంత సంబంధము గలదు. అందుకని ఈ సుంత విచారణ చేయుబడినది.

ఈ స్మరణము లేకపోవుట అన్న దోషము దుష్కర్మముని బుద్ధియందు ప్రవేశపెట్టి ఈనాటకకథ నిర్మింపబడినది. ఆ విస్మృతికి హేతువు శాపముగా చెప్పబడినది విస్మృతి లక్షణము దుష్కర్మముని బుద్ధికి లేదు. మానవ బుద్ధిలో నదియొక లక్షణమే, దానియంతట నది సానుజ్ఞిల్లును. జనులు పలు విషయములు మఱచిపోవుట గలదు. ఈ మఱచిపోవుట యన్న లక్షణము మఱచిపోవువాని బుద్ధి లక్షణముమీద, నాధారపడియుండును. కాసు వివాహమాడిన స్త్రీని మఱచి పోవుట యసంభవమయిన విషయము దుష్కర్మమునివంటివత్పు రుషుడు—“నతాం హి సుదేహపజేషువస్తుషు” ఈ ‘సత్’ యొక్క లక్షణము మరియొక వ్యాసముందు వివరింపబడును— మఱచిపోవుట మితియు ససాధవము ఇట్టికథ పాశ్చాత్యదేశ ములయందు వెలసినచో, నీ దుష్కర్మమునకొక పరిస్థితియందు శరీరమున కొక వ్యాఘాతము గలిగి స్మృతి నశించి వైద్య శాలలయందు చికిత్సితుడై పునస్స్మృతి గలిగినట్లు చేయవలయును. అప్పుడు నాటకముయొక్క నాటకత్వము లేదు.

దుష్కర్మముడు పరమవివేకిడు పరమసత్పురుషు. ఆయన మెదడునకు జ్ఞాపైన దెబ్బ తగులలేదు. ఈ పరిస్థితిలో ఆయనకు శకుంతలావిస్మృతి జరుగవలయును, విస్మృతియనగా నెట్టిది? ఎట్లు జరుగవచ్చును? ఒక యనుభవము జరిగి జరుగ నట్లు భాసించుట విస్మృతి, జరిగినవెంటనే మఱునిముసమానం దట్లు తోచదుగదా. కొంతకాలము జరుగవలయును, ఆ

కాలమునందు తదనుభవముయొక్క పునఃపునస్సంస్మరణ జరిగినచో సంస్కారము దృఢమగును, జరుగనిచో దానికి దార్ధ్యము గలుగదు. అపుడు విస్మృతికలుగవచ్చును. ప్రత్యభిజ్ఞానము హతాత్తుగా కలుగును. అనగా పూర్వముభూతి యంతయు నొక్కసారి ఝటితిగా స్ఫురించును. ఈ ఝటితిస్ఫురణ మునకవలంబముమిక్కిలిట్టిగదైయుండవలయును. ఆయవలంబమీనాటకమునందు రాజాంశులీయకమయియున్నది. ఈయంగులీయకముయొక్క యవలంబత్వములోనిగాఢత్వము శకుంతలాదర్శనముకంటెగూడ గొప్పదియా! రాజు విషయములోగొప్పదియే. అందుకయే శాకుంతల వ్యాఖ్యాతయైన శ్రీనివాసాచార్యులు 'అభినవ మధులోలున స్వప్న' అన్న చూళికాశ్లోక వ్యాఖ్యానమునందు 'అభినవపదేన రత్నహారీతు పార్థివ ఇతి న్యాయేన ఉపర్యుపరి తతోఽధికాననుభూత దృష్టాశ్చరత పూర్వలోకో తరయునతినంభోగలంపటత్వంప్రకాశ్యతే' యని వ్రాసినాడు. కనుక శకుంతలకంటెగూడ ఉంగరమే గొప్పది.

ఈ యంగరము రాజముద్రికయా! జట్టి హస్తాంగులీయకమా! ఇది రాజముద్రికకాదు. అయినచో బహువ్యవహార సమాపన్నావసరత్వముచేత విస్మృతికి వీయలేదు. ఈ యంగులీయకము పోయినదని గూడ గుర్తు లేదు. కనిపించినపుడే అది పోయినదని తెలియుట, అందుచేత విస్మృతికి నవకాశము కలదు.

ఈ విస్మృతి యెప్పుడు జరిగినది? రాజు శకుంతలకంగులీయక మిచ్చి "ఏకైక మిత్ర దివసే దివసే మదియం నామాక్షరం గణయ గచ్ఛతి యావ దంతం, తావత్ప్రియే మదప

రోధగృహప్రవేశం నేతా జనస్తవ సమీప ముపైవ్యతి” ఇది గడువు. ఆ యంగరముమీద దువ్యంతునిపేరు వ్రాయ బడియున్నది. అవి యెన్ని యేడరములో అన్ని దినములలో దువ్యంతుడూ శకుంతలకొరకు మనఃస్థులను పంపించును. ఎన్ని యేడరము లున్నవో మనకు తెలియదు. “దువ్యంత” అన్న మూడక్షరములే మాత్రముగావు అయినచో కుదు రదు. “దువ్యంత మహారాజః” అన్న యేడక్షరములు గాన చుచును. సంఖ్యకూడ ఫలితమునకు యోగ్యముగా నున్నది. గనుక ఈ శాప మీ యేడు దినములలో జరిగినదై యుండ వలయును.

శకుంతలానంగమ పృథ్వాంతము కొంత కణ్వాశ్రమము సందే ప్రాతబడినది. ఏలయనగా కణ్వాశ్రమమందు ఋషులు ‘మహర్షే రసాన్నిధ్యాత్ రక్షంసి సః ఇష్టివిఘ్న ముత్పాద యంతి తత్కరిషయరాత్రిం సారథిద్వితీయేన ఆయుధసద్ధీచా భవతా సనాథీక్రియతా మాత్రమః అని యడిగినారు. ఆయన విప్లవకొన్నాడు. ఆయన కొన్నాళ్ళాశ్రమములో నున్నాడు. శకుంతలా ప్రథమ సమాగమ సర్వోత్సకత్వము వానియక, దు త్గినది. ఆమె గర్భవతి యని తెలిసికొనికూడ వెళ్ళినా డేమో. ఆ వెళ్ళేడు చివర రోజులలో శకుంతలను వదలిపెట్టి వెళ్ళుట మిక్కిలి కష్టముగా నతడు భావించినట్లుకూడ ప్రియం విదానసూయలకు భాసించలేదు. ఆమె తనకు భార్య ఇంటికి పిలిపించుకొందునున్న నిలుకడపోందిన మనోలక్షణమే అవుడు దువ్యంతునియందు దృశ్యమానమై యుండెను. అందుకనియే

చతుర్థాంకమునందలి మొదటి విష్కంభములో అనసూయ యిట్లన్నది.

“సఖ! వియంపదే! గాంధర్వేణ వివాహ విధినా నిర్వృత కల్యాణా శకుంతలా అచరూపభర్తృగామినీ సంవృతా ఇతి నిర్వృతం మే నూదమమ్ తథాప్యేత చ్చింత నీయమ్ అద్య స రాజర్షి రిష్టింహ సమాప్త ఋషిభి ర్వినిర్జితః ఆత్మనో నగరం ప్రవిశ్య అంతఃపుర సమాగతః ఇతోగతం వృత్తాంతం స్మరతి వాచవేతి.”

రాజు వెళ్ళి రెండుమూడు దినములై యుండవచ్చును కాదా నాలుగైదు దినములు. వెళ్ళి నపుడు రాజునకు శకుంతల మీద తొలుతటి యుత్కంఠా సముద్వేగము కన్పించలేదు కన్పించినచో అనసూయ యిప్పు డిట్లు భయ పడదు.

రాజునికి పోయినాడు. ఇన్నాళ్ళు రాజధానియందు లేడు. అనేకములైన రాజకార్యము లాతనికొరకు వేచియుండి యుండును మనస్సు వానియందు ప్రవేశించియుండియుండును. ఈ విస్మృతి ఆ సమయములో ఆయన మనస్సు నావరించి యుండవలెను ఆయన సహజముగా మఱచిపోవువాడుకాదు. శాప మాకాలమునకు అదికినది. తరువాత నాలుగైదు నెలలు గడచినవి. ఈ విస్మృతి బలపడినది.

ఈ శాపము అంగుళీయకగత నామాక్షర సంఖ్యా దినములు గడువకముందే జరిగినది. ఏలయనగా ఈ శాపము ఏతద్విష్కంభము లోనిదే. అనసూయ ఈ అనుమానము

పడుటయు, వెంటనే కావము సంభవించుటయు జరిగినది. అన్నాళ్లు రాజధానియందులేక దుష్ట్యంతుడురాజధానికి తిరిగి వెళ్ళిన దినములు పేరుకొనియున్న రాచరికపు పనులయొత్తిడి, అప్పుడీ కావము దెబ్బదీసినది.

ఈ విస్మృతి యొక్క స్వరూపమెట్టిది? అద్యంతము దీని స్వరూప మిట్టిది.

యథా గజో నేతి సమక్షరూపే
తస్మై న్నతిక్రామతి సంశయస్సాయత్
పదాని దృష్ట్వాతు భవేత్ప్రతీతిః
తథా విధో మే మనసా వికారః

ఇది ఆటువంటి విస్మృతి. శకుంతలయు అంగుళీయకమును. శకుంతలను చూచినవెంటనే వివాహస్మరణము కలుగవలయునని, ఆ స్మరణ మంగుళీయకముతో జరిగినది. శకుంతలాదర్శనవేళ అన్న శ్లోక వ్యాఖ్యానము చూపింపబడినది ఆ వ్యాఖ్యానము హాసపడికాకాత్పర్యము. యథార్థ కారణము కావము.

“బుద్ధిస్తుద్ధివిధామతా అనుభూతిః స్మృతిశ్చ స్యాత్,
అనుభూతియ స్మృతియు రెండును కలిపి బుద్ధి. అందు కనియే పంచమాంశములో శకుంతల రాజును త్యజిచ్చున్న కూపాపమునిగా వర్ణించినపుడు రాజుట్లనెను. ‘సందిగ్ధబుద్ధిం మాం కుర్వత్ అకైతవ ఇవాస్మ్యః కోపః ఉపలక్ష్యతే’ అన్నాడు. ఈ బుద్ధియొక్క సందిగ్ధత్వ మెట్టిది? అనుభవ

మున్నది. స్మృతిలేదు. అనుభవముండుట యెట్లు? స్మృతి లేకుండుట యెట్లు ?

ఇక్కడ బుద్ధి దెబ్బతినలేదు. అనుభూతి దెబ్బతిన లేదు. ఒక్క స్మృతి దెబ్బతిన్నది. మఱల నొకసారి యంతః కరణ లక్షణము చెప్పకలేప్పదు. ఆ యంతఃకరణము మనో బుద్ధ్యహంకార చిత్తలక్షణము కలది. అంతఃకరణమున్నది. అది యీ నాల్గు విధములుగా ప్రసరించుచున్నది. గరిష్ఠ మైనది చిత్తము కనిష్ఠ మైనది మనస్సు ఈ ప్రసరణమునకు వృత్తియని పేరు. బుద్ధ్యహంకార చిత్తములు అంతఃకరణము నకు మిక్కిలి దగ్గరవి. మనస్సు నిత్యేంద్రియ సన్నికర్షము గలది. మనస్సులో తొంజదిపాళ్ళు లోకము. మనస్సు లోకమునకు సంబంధించినది.

ఋషులయొక్క శాపము లెట్టివి? పురాణము లెన్ని యైనను పరిశీలించవచ్చును. నీవు రాతిపీకమ్ము-వేయిజన్మలు కుక్కజన్మ లెత్తుచు- నీసంతాపము కిరాతు లగుదురుగాక- నీ వంధుడ వగుదువుగాక- నీకు సంతాపము లేకపోవుగాక- ఎన్ని శాపములైనను జీవుని శార్యానుభవమునకు సంబంధించినవి. వాని జహుజన్మల కరీరములు తద్గత సుఖదుఃఖాను భవములకు సంబంధించినవి.

నీ కెప్పుడును పుణ్యపుటూహ రాకుండగాక-నీ యంతః కరణము నశించుగాక- నీలో చైతన్యము నశించుగాక - ఇట్టి శాపము లెచ్చటను లేవు, ఉండవు, వీలులేదు.

ఏలయునగా బుద్ధ్యహంకార చిత్తములు అంతఃకరణ ప్రధాన లక్షణములు గలవి. అంతఃకరణ మనగా జీవ చైతన్యము. మామాహితమైన బ్రహ్మ చైతన్యము. దానికి శాపములేదు. నాశములేదు. కనుక లౌకికమంతయు, కర్మానుభూతియంతయు, కష్టసుఖములన్నియు మనో నివృత్తములు. మనస్సునకు కర్మలకు లంకె, అనుభవమునకు వివస్సునకు లంకె. కనుక మనస్సునకు సంబంధించిన స్మరణము లోక సంబంధమైనది. శాప మరదూల గలిగినది. శాపము దానియందు ప్రవర్తించును. బుద్ధ్యహంకారచిత్తములయందు ప్రవర్తించదు.

నీవు దీనిని మఱచిపోదువుగాక అన్న శాపము మఱియింకెచ్చటను కన్పించుటలేదు. శాప మిచ్చునది దుర్వాసుడు. ఈ దుర్వాసుడు యతి. ఋషులలో యతియైనవాడీయన యొక్కడే. ఇతర ఋషుల శాపము లిట్లుండవు. ఈయన యతిగనుక యాయన శాపము మనస్సును స్పృశించినది, యతియొక్క ప్రధానకర్మ మనోనిగ్రహము గనుక.

‘విచిన్తయ నీయ మనన్య మానసా
తపోనిధిం వేత్సి న మా ముపసిగమ్
స్మృత్యతి త్వాం న స బోధితోపి నన్
కథా ప్రమత్తః ప్రథమం కృతా మివ’

ఈ శ్లోకములో ‘మాం’ అన్న శబ్దమునకు ‘స్వస్య ఇతర ఋషివైంశత్యేన కీర్తుక పోదయత్వం, ఆపమానాసహిష్ణుత్వం చ వ్యజ్యతే’ అని పూర్వ వ్యాఖ్యానము. కానియిట్లు వ్రాయవచ్చును:

అహం తాత్ తపోరూప మనోనియోమసాకల్య పరి
జ్ఞాతా మమ మనస్సధికారోఽస్తి ఇతి సమాధికారో
వర్తతే తత్తా మమ మమానిః, అం మవ్యవతం త్వం
భావయసి తస్మాప్రమేః మమాధికారోఽస్తి యదహం సర్వస్య
మనసః స్వరూపానగతిమాన్."

ఇట్లు గూడ వ్యాఖ్యానము చేయవచ్చును, అనగా
దుర్వ్యసము మనోనియమ సర్వలక్షణ వజ్జితయేకాక
దానిపై సధికారము గలవాడగుడ నైయుండెను, ఎవని
మనస్సైసాను సర్వజీవసమాహారభూతుడు పరమేశ్వరుడై నట్లు,
సర్వ మనస్సమాహారభూతిద్రవ్యము మీద దుర్వ్యసుని విల
క్షణమైన మనోనియమ లక్షణముచేత సధికారము గలదు,
అని యర్థము.

ఇది కాళిదాసుయొక్క వ్యాఖ్యానము. అంతఃకర
ణముయొక్క శాల్ప భాగమైన మనస్సులోని స్మృతి ఋషి
కాపమున కధీనమై యుండవచ్చును. అది ఋషులయొక్క
కాపపరిధిలోనిదే. ఎందుచేత? లోకమునకు సంబంధించినది
గణక-లోకము కర్మయొక్క సమాహారభూతము. సుఖ
దోషములు మనస్సున కధీనములు. లోకమునందలి సర్వ
సుఖముయొక్క వారము స్మృతిజన్యము. అనుభవముసుఖము.
స్మృతి సుఖసారము. అందుకయే సాభోగ శృంగారముకంటె
విప్రలంభశృంగార ముత్తము.

కాళిదాసు కాపము నట్లు కల్పించెను. కాపము కేనుక
నున్న తల్పముది. ఈ కాపము ఒక్క మనస్సునే బాధించు
చున్నది. స్మరణమును మాత్రమునే బాధించుచున్నది. తక్కిన

నేనిని బాధించలేదు. ఇట్టి యేకజీవమునందలి బాధచేతనే ఈ నాటకమునందలి తక్కువ కథ జరిగింది. దుష్టాంతుడు సత్పురుషుడు డగుటచేత నానిని స్వభావము చెకలేదు. అంతః కరణము నందిలి తనతర భాగము లభాధితము లగుటచేత నాటకమున రసము భంగము కాలేదు.

కాళిదాసు ఋషికల్పాడు. అంతఃకరణ స్వరూప నిర్ణేత.

౮

కథానాయకుడు సర్వసద్గుణ సంపన్నుడై యుండవలయును, తరువాత కవి యేమి సేయవలయును! నానియుం దేవో కొన్ని దోషము లున్నగదా కథకు దారితీయుట! పూర్వము చెప్పినట్లు అనుభావ వ్యభిచార్యాది భావములను పురస్కరించుకొని రసద్వస్థితో కథనుబిర్మించుకొనవలయును. కాక రసమును పంపుచేసికొనవలయును. లేదా పలుసన్నివేశములు లోకమునందు జరుగుచునే యుండునుగదా! అట్టి వేవో జరిగించవలయును. రామచంద్రుని భార్యను రావణుడై తిక్కొనిపోయియున్నట్లు, సుగ్రీవాది సమాగమము జరిగినట్లు, దైవము సూక్తులించిన కీర్తి మేల్కొని పురస్కరించుకొని కథ నడువవలయును. నాయకుడు డత్తముడు, సత్కులీనుడు, అవికల్ప నుడు, శౌర్యవంతుడు, చలిచీను నేనియు చావద్రోక్కజాలడు. ఆ నాయకు డెప్పుడు నల్లే. సర్వపాత్య మహానాటకములందు నాయకుని శీలమునందు విశేషము పుట్టుటకు విధిలేదు.

కాళిదాసుని నాయకత్వమున దువ్యంతుడు కూడ నట్టి వాడేనా! అంత మాత్రముతో కాళిదా సూరకుండునా! రసము మాత్రము నిక్షేపించి యూరికయ్యుండు కవులు సంతృప్తులు కావచ్చును. కాళిదా సంతకంటె నధికుడు, తన నాయకత్వంలో మఱి యేదో గొప్పతనమును నిక్షేపించి తీరును. ఆ గొప్పతనమునకు కథా పాణమునకు లంక పెట్టును. సత్కులీనరాది లక్షణములతో సంతృప్తిపడి యూరికుండడు. అందుకనియే సృష్టిలో నే గ్రంథమునందు చూడరాని యొక కథానాయక లక్షణము దువ్యంతునియందు నిక్షేపించినాడు. తొలుతనే 'సతాంహి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణ మంతఃకరణ ప్రవృత్తయః' అని దువ్యంతుడు తన్నుగూర్చి తాను చెప్పికొనినాడు.

తన మనస్సు క్షతపరిగ్రహయోగ్య కాని స్త్రీయందు ప్రసరించదు అని దువ్యంతుడు చెప్పినాడు. శకుంఠల క్షత పరిగ్రహయోగ్యయని నిర్ణయింపబడినది. అందుకనియే రాజు 'మానుషీషు కథంవాస్యాత్ ఆస్య మాపస్య సంభవః' అనియు 'లబ్ధావకాశో మే మనోరథః' అనియు 'భవహృదయ సాధి లావం సంప్రతి సందేహ నిర్ణయోజాతః, ఆశంకంసే యదగ్నిః తదిదం స్పర్శక్షమం రత్నం' అనియు చెప్పినాడు, కనుక దువ్యంతుడు తాను సత్పురుషుడ నని చెప్పిన మాట పొగడి కోలు కాదు. విశత్తనత్వము కాదు. మఱియు నాయకగత సచ్చీలత లోపించలేదు. ఆయన ధీరోదాత్తతకు భంగము కలుగలేదు.

మఱియు నద్వీపయమున చెప్పినమాట పొగడికోలు

కాదు. పొగడికోలు అనునది యసద్విషయమున నుండును. నే నంత చేయుదును, ఇంత చేయుదు నన్నమాటలతో వికృత సర్వముండును గాని నా యాంతర లక్షణ మిట్టి దిట్టిది అని సద్విషయమున చెప్పినప్పుడు దానిని పొగడికోలుతన మని చెప్పటకు వీలులేదు. ప్రస్తుతము దుష్కర్మముడు తాను సత్పురుషుడని చెప్పినాడు. ఆ సత్పురుషుని లక్షణ మెట్టిదనగా సందేహపడములైన వస్తువులందు పాని యంతఃకరణ మతనికి ప్రమాణభూతముగా నుండును.

ఈ నాటకముయొక్క యాయువుపట్టంతయు నీ వాక్యములో నున్నది. ఈ వాక్యములోని యర్థము నాటకముయొక్క కథను, సన్నివేశమును, రసమును సాగించుచున్నది. ఇప్పుడు ఈ సత్ అన్న శబ్దముయొక్క విచారణ తొలుత జరుగవలయును.

సత్ అనగా ఉనికి కలది అని యర్థము. సత్ చిత్ ఆ మాటలోనిది. అది ఉన్నది. సత్పురుషు డనగా ఉన్నదని చెప్పదగిన దానియందు ప్రవర్తించువాడు.

ఏది ఉన్నది? బ్రహ్మపదార్థ మున్నది. సత్పాదకమైన ధర్మమున్నది. సత్తు, అసత్తు అన్న రెండు మాటలయొక్క అర్థము లోకమునందుసర్వదా ప్రయోగింపబడుచునేయున్నది. అక్కడి యర్థము నిదియే. సత్పురుషుడనగా ధర్మమునందు ప్రవర్తించువాడు. ధర్మము నిత్యమైనది, దానికి భంగము లేదు. అదియే యున్నది. తదనుబంధి ప్రవర్తన కలవాడు సత్పురుషుడు. ఒక దృష్టితో సదసత్తులనగా ధర్మాధర్మములని చెప్పవచ్చును.

సవర్ణ వికాహము ధర్మమైనది. ఇది సద్విషయము. పెరిట సద్విషయములు కావని యర్థము.

సత్పురుషునకు బుద్ధి ధర్మమైన విషయమునందే ప్రవర్తించును. ఇదియే సత్పురుష శబ్దము ధర్మమైన దేదో వేదశాస్త్రములు : రూపించి యుదిజలకే శాప్పివని.

పలు కావ్యములలోని కథానాయకులు సత్పురుషులే. అప్పుడు దుష్టాంతుని విశేషమేమి! వారికి దుష్టాంతునకు గల భేద మిది. వారు సత్పురుషులై కర్మమార్గమునందు సంచరింతురు. మేము కర్మమార్గమునందు సంచరించుచున్నామని వారు చెప్పగలరుగాని నేను చేయుచున్నదే ధర్మమని చెప్పలేరు. ఇది ధర్మము ఇది యధర్మమని నా యంతఃకరణము చెప్పుచున్నదని యనలేరు ఇదియే దుష్టాంతుని విశేషము. ఈ విశేష మేనునగా ఆయానయందు అంతఃకరణము జాగ్రదవస్థాగతమై యున్నది. ఇకర సజ్జనులమంది తాత్పర్యజాగ్రదవస్థాగతమై యుండదు. శాస్త్రము లిట్లు చెప్పుచున్నవి. గనుక నేనట్లు చేయుచున్నాను అనెడువాడు శాస్త్ర ప్రమాణధిషణుడు సత్పురుషుడు. నా యంతఃకరణ మిట్లు చెప్పుచున్నది. నేను సత్పురుషుడను. అందుచేత నా యంతఃకరణ మన్యథా చెప్పదు అనెడివాడు సత్పురుషునికంటె జితీతుడు. తనలోని యంతఃకరణమును తాను తెలిసికొన్నవాడు.

అంతఃకరణము చతుర్థావిధ క్తమై యుండునని చెప్పబడినది. దాని వృత్తి ప్రధానమైన యంతఃకరణ స్వరూపము కాదు. ప్రధానమైన యంతఃకరణ స్వరూప మేనునగా వృత్తి

పరహితము ఏ చైతన్యము చేరి జీవభావము గలగుచున్నదో ఏ చైతన్యము జన్మదుగా చెప్పబడుచున్నదో ఏ చైతన్యము యొక్క జీవితచరణముల స్వరూపము. అజ్ఞాత జీవితచరణము, సుత భేదమున్నది జీవుడు జగ్గిత బహు సంస్కార సంపుటి. అంతఃకరణము తత్సంపుటిని శరీరగతమైన జీవుని ప్రకాశింప జేయుగల యక్షణముగల చైతన్యముయొక్క వెలుగు. ఈ యంతఃకరణము శరీరగత జీవభావమును ప్రకాశింపజేయునదియు, స్ఫుటిగా ప్రసరించుగలదియునైన వెలుగు. ఖళ విద్యుత్కేంద్రమున్నది. అందున్న విద్యుచ్ఛక్తి వెనుక నున్న కొన్ని యంత్రములనుండి సహజార్భవంపజేయబడినది. ఈ శక్తినుండి విద్యుత్కల్పల ప్రవహింపజేయబడును. ఆ విద్యుచ్ఛక్తి నిలువయున్న చోటెటువంటిదో ఈ యంతఃకరణ ముట్టిదని చెప్పబచ్చును. జీవగతమైన చైతన్యము పృథ్వీ పేటయూ తన ఆచ్ఛమైన చైతన్యము నొక చోట ఉంచు కొన్నది. అది యంతఃకరణము.

ఈ యంతఃకరణము సర్వ జీవరాసులయందు గలదు, ఈ సర్వాంతఃకరణ సమాచారభూతమైన పస్తవు కలదు. దానిని పరమ శివుడుగా చెప్పదురు. అదియే లింగము.

సూతుడు రాజును 'మృగాసనానం సాక్షాత్సత్వా మీన పినాకిమ్' అన్న మాటలాని దువ్యంతుడు శివునితో బోల్చబడుటకు కారణము దువ్యంతుని యంతఃకరణమునందు మేల్కని యుండుటయే. దువ్యంతుడు సాక్షాత్తు శివుడు. శివాశక్తి ప్రబలితమైన జీవుడు కాని సర్వాంతఃకరణ సమాచారభూతమైనవాడు కాదు. తత్సమాచారమునం దేరిజేక

మైనవాడు, సముద్రములోనున్న నీటిబిందువు సముద్రములోనిది. చెఱువులోని నీటిబిందువు చెఱువులోనిది. ఒక చెఱువుతో చెఱువులోని నీళ్ళు తెచ్చి యివి చెఱువు నీళ్ళందుము. సముద్రపు నీళ్ళు తెచ్చి యివి సముద్రపు నీళ్ళందుము. ఆ రీతిగా దువ్యంతునితోని యంతఃకరణము పరమశివ సమాహార భూతాంతఃకరణములోనిది 'పశ్చాత్తాప పినాకినమ్' అన్న మాట స్థమిది.

అనగా ఈ దువ్యంతుడు - ఆట నిత్యజాగ్రదవస్థా భూతమైన యంతఃకరణమునందు మేల్కొనియున్నాడు. ఇటు సర్వజీవులవలె సంసారమందున్నాడు వృత్తి సమృద్ధిగా నున్నది. సత్పురుషునకు అసత్పురుషునకు భేద మిట్లుండును. వృత్తిచేత యసత్పురుషుని అంతఃకరణ ప్రవృత్తి పిహితమయిపోవును. అది వ్యయముకాదు. వ్యయమగు లక్షణము దానియందు లేదు. సత్పురుషునియందు తదంతఃకరణ ప్రవృత్తి పిహితము కాదు. అది వెలుగుగదా, వెలుగు అన్న పదార్థమునకు తదితర పదార్థమునకు భేదమున్నది. తదితరమయిన యే పదార్థమయినను వృత్తియందు తన మూర్తిని వ్యయపెట్టికొనును. తానే అదిగా పరిణామము పొందును. వెలుగుగట్లు కాదు. దాని ప్రసారమువలన నది వ్యయముగాదు, తాను కొంతమేర వ్యాపించినచో యెచ్చటనుండి అది వ్యాపించినచో ఆచ్చటి వస్తువునకు భంగములేదు. ఉదాహరణగా నొక దీపమును తీసికొండము. దానినుండి వెలుగువచ్చుచున్నది. దీపమట్లేయున్నది. తక్కిన పదార్థములిట్లుగాదు. ఇంత మన్ను తీసికొంతమేరచల్లినచో ఆమన్నుక్కడ లేదు. ఇంతవాయు

పును కొంతమేర ప్రసరించుచో లచట వాయువులేదు. ఇంత వెలుగును తీసి మరొకచోట చల్లుట కాదు. ఆ వెలుగు ప్రసరించును, ప్రసరించదు. తా నెచ్చట నుడును. తోడ్పాట ప్రసరించును.

ఇది అంతఃకరణముయొక్క లక్షణము. దుష్కర్మముని యం దిట్లున్నది. అదిని యంతఃకరణ యున్నది. వృత్తియు నున్నది. ఆ వృత్తి భక్త్యానుబంధిగా నుండుటచేత అంతఃకరణము పిహితము. కాలేషి, కాదు. దుష్కర్మముడు శివైక దేశమని భావించి తరువాత యోగివంటివాడని జెప్పవక్కాట లేదు.

ఈ రెండు లక్షణములు దుష్కర్మమునియందు విడివిడిగా ప్రవహించుచున్నవి. ఈ జంట ప్రవాహములమీద నాధారపెట్టి కాలిదాసు నాలుకము వ్రాసెను.

ఈ ప్రవాహములు చమత్కారముగా రెండును విస్ఫుల్కముగా విడివిడిగా నడచును. మోటియొకచోట అదియే యిదియేమో యన్నట్లుండును. ఇవి మూడు దశలు. అదియే యిదియేమో అన్న దశకు నీ యాదాహరణము చూడుము. 'జనయాస్యన్ మునితనయాం, సహసా, విజయేన వారితప్రసరిః, స్థానా దనుచ్ఛల న్నపి గత్యేవ పునః ప్రతి నివృత్తః' మునితనయాం వెంటపొదమనకొనుచు వినయముచేత నడ్డగింపబడిన కదిలిక గలవాడనై ఉన్నచోటను చి కదలక పోయినను, వెళ్ళి తిరిగిచ్చినట్లే యున్నది. ఇది దీనియర్థము దీనికి సజాతియైన యిట్టిదే యున్న భ్రాంతి కొలిపెడు నను

భూతి తేజము లోకమునందు పెక్కు రసభావించును. 'ఆ పని చేయకపోయినను చేసినట్లే యున్నదిరా!' అని లోకమునందనుకొనుట కలదు. ఇట్లెంటు కనుకొందురు. తత్కార్యమందలి గాఢభావముచేత ననుకొందురు. గాఢభావన యనగా నేమి? ఓనోవృత్తిగాని, చిత్తవృత్తిగాని యంతఃకరణమునకు తాకుట. అప్పుడే గాఢభావన యుండును. దానినే శ్రీ శంకర భగవత్పాదులు యోక్షచింతన మన్నాడు.

తత్కార్య మేమనగా దుష్కర్మములు శకుంతలా గతమైన భావన చేయుటలో వలసి యంతఃకరణమును దాని వృత్తియు రెండును కలిసిపోయినంత తీవ్రమైన అనుభూతి విశేషమును వృత్తిదశయందు గుర్తించి చెప్పినాడు. అనుభూతి యంతఃకరణమునం దున్నది. ఈ రెంటియొక్క యానుమంగిత్వము విడివిడిగా, సమైక్యముగా, విస్పష్టముగా నామహానుభావునికి గోచరించుచున్నది.

దుష్కర్మము డిట్టివాడని దుష్కర్మమునకు మాత్రమే తెలియట కాదు. ఇది చాల మందికి తెలియను. తెలిసిన వారిద్దటి వాటకములో నున్నారు. 'పశ్చాత్తాప పినాకినమ్' అన్న సూతునకు తెలియును గదా. మఱియు విదూషకునికికూడ తెలియును. 'భోః కి మేతత్ అనపవన్మం భిల్వీశృశం ధ్వయి కదాపి సత్పురుషాః శోకపాత్రాత్కానో న భవంతి. నను ప్రవాళేఽపి నిష్కంపా గిరియః' ఇదేమిటయ్యో! నీ వంటి వానియం డిట్లు కూడదు. సత్పురుషులు శోకపాత్రాత్కృతులు కాదు. ఎంత పెద్ద గాలికైనను కొండలు కదలునా? మహాంకములో రాజయొక్క పరమవిరహదైన్యమును చూచి

విదూషకు డన్నమాట లిది. సత్పుత్రులు దుఃఖమును పొందుదురా! అనుట లోకమందున్నది! నీ వన్నియు తెలిసినవాడవు. నీవు దుఃఖపడవచ్చునా అందుకు నీ వంటివాడే దుఃఖపడినచో తక్కినవారేమి కావలయు నవవచ్చును. నీవు ధైర్యవంతుడవు. ఎట్లు కారాదు అవవచ్చును నీవు సత్పుత్రుడుడవు దుఃఖపడవచ్చునా అని యెవరించును? కనుక దుష్కర్మంతుని ఈ శిక్షైకదేశత్యము తెలిసినవారు కలరన్నమాట. సూతుడును విదూషకుడును కనుపించుచునే యున్నారు. ఇది దుష్కర్మంతుని లక్షణము. ఇతర కావ్యనాటకాలవంటివాడు కాడు. కాళిదాసుని గొప్పతన మెచ్చట నున్నదనగా దుష్కర్మంతుని ఈ లక్షణముతో నుడికథానిర్మాణము చేయుటమీద నున్నది. ఈ లక్షణముచుట్టి రసభంగ దోషము రాకుండ చేయుటలో నున్నది.

ఇంకొక్క చిన్న విషయ మిచ్చట చెప్పవలయును. “అనుయాస్య స్మృతిరనయాం” అన్న శ్లోకములో మావపుని తనయొక్క మానసిక ప్రవృత్తి కెప్పుడున్నట్లునబోయి మఱియైన యంతఃకరణ విషయము చెప్పినాడు. అన్నియు నిల్లే కథాగత విషయములవలె కనుపించును మెనుకనున్న జ్యోతి ధగధగలాడుచుండును. ఇట్లే చెప్పబోవు విషయములుకూడ పరిశీలించవలయును. వస్త్రాంశమునందు పరిహారి వచ్చి కొన్ని రాజకీయ విషయములు వ్రాసిన ప్రతికను రాజన కీర్తన; ధనమిత్రు డను సముద్ర వ్యవహారియైన సార్థవాహుడు నౌవ్య సనమందు వివస్నుడైనాడు. అత డనపత్యుడు అతని యర్థసంచయము రాజగౌమి యగును. ఈ సంగతిని చదివి.

రాజు "పితర్థము సంతానమునకు పోవును ఆ ధనమిమ్రునకు మరే కళత్రమునందైన సరే సంతానము కలిగినచో నతనికి ధనము పొందించు' మని చెప్పిచాడు. ఇచట రాజు శకుంతలా ప్రత్యాఖ్యానముచేత తనయొక్క నిరపత్యత్యము భావించి చెప్పినట్లు కనిపించును. కాని దుష్కర్మమును నరకముగా వలెను సత్పుణమును. కాళిదాసు చానిని గోపనముచేత రాజు సందర్శమునందట్లు ప్రవర్తించుటకు ఆ సందర్భము యొక్క బలము హేతువన్నట్లుగా వ్రాయుచు ఇదియొక విశిష్టమైన రచనాశక్తి. సత అను పదార్థ మెవరి యంతరమునందందుండదో చాడు సర్కార్యములు చేయనే నేను, పిత్రిడి వలన చేసినచో నది బలవంతపు బ్రాహ్మదార్థముగ కనిపించుచునే యుండును. ఇచట దుష్కర్మమునా సన్నివేశ బలముచేత నట్లు చేసినాడనుకొనుట తప్పదు. సన్నివేశముట్లు కల్పించుట కవి నెరవిన శిల్పము. ఈ శిల్పము వెనుక దుష్కర్మమునయొక్క స్వచ్ఛమైన యంతఃకరణము భాసించుచునే యున్నది.

☞

“కావ్యేషు నాటకం రమ్యం నాటకేషు శకుంతలా
తతాప్రిచ చతుర్థాంకః తత్ర శ్లోక చతుష్టయమ్”

అన్న యభియుక్తికి గలదు శాకుంతలమును గూర్చి యిట్టి శ్లోకములు వెక్కు గలవు మరియు 'ఉపనా కాళిదాసస్య' మొదలైన చాటూర్తు లెన్నో కలవు. అంగ్లేయ విద్యావేత్తలు తిరిగితిరిగి జర్మన్ కవి గెథె చెప్పిన 'శాకుంతలము

స్వర్గము, ర్మము, కు ముడి' అను స్వర్గముగల వాక్యముల నుదాహరించుచున్నది. ఎంతమందిగనూ కాశ్యమున పఠించుట యోగము. పురుషుల కేబ్బసంయోజనమును పర్యాలోచించుటయు ఉక్తివైచి ముఖ పరిశీలి చుటయు, ఉపమాద్యలంకార రచనలుగాక పరామర్శయొడవడి, ప్రకృతివర్ణనము, సాత్రోపాధియు లతామల పవయ పరిరచనయు మొదలైన విషయములను సమాహరించుటతోడనే సరిపోవుచున్నది. నిజానికి పైన చెప్పిన విషయము లన్నియు లేనంత నుత్తమ కవిత్వము లేదు.

శాకుంతలము విషయమున నీని యబ్బంటికి మించిన మహా విషయము కలదు. పైన చెప్పిన విషయములలో కొన్నియును, శ్లోగత బహుధ్వనులును, పర్యాలోచించి మొదటచెప్పిన శ్లోకము చతుర్థాంతమునకు, అందలి నాల్గు శ్లోకములకు ప్రాధాన్య మిచ్చినది. అందునకు దిగి విచారించినచో శాకుంతలమునకు కీరీటామృతానమైనది పంచమాంకము. ఇందలి రచనను దాటి స్వప్నలో నే కవియును చేయలేదు. సాధ్యముకాదు. ఏలయునగా దీనికి వెనుకటి వ్యాసమున నిరూపింపబడిన దుష్ట్యంతుని స్వరూపము పంచమాంకమానందే పండియున్నది. అతని యంతఃకరణజాగ్రత్త కథ కొదిగింపబడినది. శాపముచేత దెబ్బకొన్న సగము నిద్రపోని యంతఃకరణము, రెండవ జంట ప్రవాహములవలె పంచమాంకమునందే ప్రవహించుచున్నది.

అంతఃకరణమునందే హంసపక్షి సంగీతముతో నీ

విషయము ప్రారంభింపబడినది. ఆ గీతిక విని రాజు “అహో రాగపరివాహినీ గీతిః” అనుచున్నాడు. స్థూలదృష్టికి రాగ శబ్దముచేతనే సంగీతరాగ మని యనిపించుచు, మఱికొంత విచారింపినచో శ్లేషశక్తిచేత హంసపదికయొక్క ప్రేమయని యర్థమిచ్చుచున్నది. మఱియు నధికముగ హంసపదికాదుష్యంతో భయగత రాగాభివ్యక్తి ఈ గీతిక చేయుచున్నదని యూహించవచ్చును. రాజు చిరునవ్వు నవ్వి ఇట్లుచుచున్నాడు. “నకృత్కృత ప్రణయోఽయం జనః తదస్మాదేవం నసుచుతీ మస్తరేణ మదుపాలంభ మవగతోఽస్మి. సభేమాధన్య! మద్వచనా దుచ్యతాం హంసపదికా నిపుణ ముపాలభోస్థితి.” ఈమెతో నా కొకనాటి పరిచయము గలదు. వసుమతిని గూర్చి యీ గీతితో న న్నుపాలంభించుచున్నది. మిత్రను! హంసపదికతో నేను చెప్పితిని, నేర్చుగా నుపాలంభించితి వన్నానని చెప్పుము.

హంసపదికయందు రాజునకు ప్రేమ పోలేదు. కృత ప్రణయమైన జనమునం దాతడెప్పుడు నిరాదరణ వహించడు. అందుచేత ‘హంసపదికాదుష్యంతో భయగతరాగ’ మని చెప్పినది. అట్లు కలుగు సంపీచెద ననగా ‘నిన్ను మఱచిపోలేదు. మఱల నెప్పుడో నిన్ను జూతు’ నని వ్యంగ్యము. ఈ నన్నివేళమునందే పంచమాంకకథ యంతయు సప్తమాంకములోని శకుంతలానంద్యోగముతోపాటు సూచిత మగుచున్నది. “రాగ పరివాహినీ గీతిః” అన్న మాటలోని ‘రాగ’ శబ్దము హంసపదికా గతమైన యనురాగమే కాదు.

తరువాత వచ్చు 'రహస్యాణి వీర్య' మొదలైన పద్యములలో నూచింపబడిన జ్ఞాపకమురాని, అపకృతమైన, జీవగతమైన, అంతఃకరణ నిష్ఠమైన, రాగమఃకూడ అభివ్యవ్యము నమగుచున్నది.

“సకృత్కృత ప్రణయోఽయం జనః” అన్న మాటలో శకుంతలా లక్షణమున్నది. ఆమెయు సకృత్కృత ప్రణయిణియే. హంసపదికి శకుంతలా స్థానీయురాలుగా కల్పించబడినది. “నిపుణ ముపాలభోఽస్మి” లో నీ యింకాంతమునందు శకుంతల చేసిన “శ ఇదానీ మన్యో ధర్మకంచుక ప్రవేశినః తృణ చ్చన్న కూపోపమస్య తవానుకృతిం ప్రవిళితి” అను ముపాలంభములోని నిపుణత్వము సూచితమగుచున్నది.

విదూషకుడు “గుహీతస్య తయా పరకీయై ర్హస్తైః శిఖిండతే అస్సరోభిరప వీతరాగస్య వాస్తి మే మోక్షః” అన్నాడు. ఆమె ఇతరులచేత నా జట్టుపట్టుకొని లాగించును. వీతరాగుడైనవానికి అస్సరసల చేతవలె నాకు మోక్షము లేదు. ఇవి మాధవ్యుని మాటలు. కొంచెము శాఖాచంక) మణమొనను, విదూషకుని స్వరూప మిది. ప్రస్తావించును. పూర్వ వ్యాసములయందు దుష్కంఠుని నక్కురువ లక్షణము తెలిసికవారితో విదూషకుడు ప్రధానుడుగా కెప్పబడినది. మాధవ్యుడు కొన్ని సంస్కృత మాటకములయందువలె మూఢుడు కాదు, ప్రగల్భుడు గాదు. అతడు మహా వివేకి. ఎంత వివేకి యైనగా వస్త్రాంశమందు ప్రత్యభిజ్ఞ కలిగిన తరువాత రాజ మిక్కిలి దైన్య మవలంబించగా ఉన్మాదస్థితిని పొందుచుండగా తడున్మాదస్థితిని తెలిసికొన్నవాడై రాజ

యొక్క యున్నాదమును పరిహరించుటకు రాజును మోస్త్ర
రసమును కల్పించును. రాజు దిసాశీసలయ్యను జూచి
యున్నప్పుడు కాగా తాను కట్టి సత్తి యా చిత్తురాటలను
కొట్టబోయినాడు. దానితో రాజునకు నవ్వువచ్చినది. ఉన్నా
దము చెప్పినది. ఈ విదూషకుడు నవ్వునా రాజు రక్షణ తట్ట
రుడు. “అంభిత ఏమ భూయోఽసి కళంఠలా వ్యాధినా
నజానే కథం చిత్తురవో భవిష్యతీతి” అన్నంత అడుర్దా
పడగలవాడు. మఱియును కళంఠలా చిత్ర దర్శన సమయ
మున ఇతడు నన్ను బ్రసన్నులొ నిట్లనుకొనును. “ఏమ ఇదాసి
మున్నుత్తః. అహ మపేక్షస్య సంస్థేణ ఉదృశోస్మి సంవృత్తః”.
‘ఇత డిష్ట దుష్టత్వ దైవాదు ఇతని సంవర్గముచేత ననును
పిచ్చివాడనై పోవుచున్నాను’

అచ్చట అప్పగించేత గ్రహింపవలసిన వీతరాగునకు
మోక్షము లేదనుటచేత, ఇచ్చట నేనుగూడ పిచ్చివాడనై
పోవుచున్నా ననుటచేత, రాజయొక్క బాగ్రహాభాతాంతః
కరణావస్థాపరిజ్ఞాత యగుటచేత విదూషకుడు మహా వివేకి,
వీతరాగుడుగా తెలియబడుచున్నాడు. మఱియు రాజయొక్క
యున్నాదము పరిహరించుటకు మోస్త్రక్రియాజటిలుడగుటచేత,
రసభావ పరిజ్ఞాత యగుచున్నాడు.

రాజు ‘సఖే సర్వ మిదానం స్మరామి కళంఠలాయాః
ప్రథమ వృత్తాంతమ్ కథితవా నస్మి భవితేచ - స భవాన్
ప్రత్యాదేశ వేలాయాం మత్సమీప ముపగతో నాసీత్ -
పూర్వ మపి స ర్వయా కవాచిత్సు కథాసు సంకీర్తితం తత్త్ర’

భవత్యా నామ- కి మహా పువ సస్పృహ నసి త్వ మపి
'సఖా! కళంతలా ప్రథమ వృత్తాంతము సర్వము నాకిపుడు
జ్ఞాపకము వచ్చినది. నీతో చెప్పినాను? ఆమె ప్రత్యాదేశ
సమయమునందు మీరు లేరు. పూర్వ మెప్పుడు నీవు అమె
పేరైన నెత్తలేదు. నామరే నీవుకూడ మఱచి పోయితివా?,
అన్నాడు.

రాజ ఇచ్చట రెండుచోట్ల భవచ్ఛబ్దము వాడినాడు.
రెండుచోట్ల త్వచ్ఛబ్దము వాడినాడు. త్వచ్ఛబ్దము పరిచయా
ధిక్యమును సూచించును, భవచ్ఛబ్దముపరిచయముతో గూడిన
గౌరవమును సూచించును. విదూషకుడన్నచో రాజునకు
ప్రేమయేగాదు. చాల గౌరవము గలదు. అప్పుడు విదూషకు
డిట్లన్నాడు. 'నవిస్మరామి కింతు సర్వం కథయిత్వా అవసాసే
త్వయా పరిహాస విజల్ప ఏషః, న భూతార్థ ఇత్యాభ్యాతమ్,
మయాపి మృత్పిండబుద్ధివా తత్తైవ గ్రహీనమ్. ఆథవా
భవితవ్యతా బలవతీ' నేను మఱచిపోను, కాని నీవు పరిహాస
విజల్పమున్నావు. మృత్పిండ బుద్ధిని నే నట్లే గ్రహించినాను.
కానిచో భవితవ్యత బలవతిగదా. ఇవి యిట్లన్నమాటలు.
'నేను మఱచిపోను' అనుటచేత విదూషకుడు కాను తెలివి
తక్కువవాడనను కొనినాడు కాదు. మృత్పిండిబుద్ధి యను
మాట స్వోపాలంభనముగాని వాని జనోద్దేశముగాదు. మరి
యును రాజుతో, అట్టి దుఃఖిగతునితో భవితవ్యత బలవతి
అనదగిన వాడెంతవాడు? ఏదో అనవలయునుగాని దైవ మపరి

హర్ష దుఃఖముననుగుణముననుప. తన మనోబాధ్యమునకు
వారికి తెలిసి తిరిగింపబడును.

చోటిమను రాజునకు స్నేహము రాజునునవగా
మాధవ్యుని రాధించుటయనవల మంతరి యునుకొనను.
మాధవ్యుడెవని రాజునకుంట్ గారవము. అంత ప్రేమ. ఇది
దేవతలకుకూడ తెలిసిన విషయము. అతడు వట్టి సర్వసచివుడు
గాడు. సర్వభా రాజుపద్ద నుండువాడు గాడు. అతని క్షేమము
వచ్చినచో నుండును. ఇష్టము తెలిచో నుండుడు. వట్టి సర్వ
సచివుడైనచో ప్రభుమండమునందుండి తీరవ యును. ప్రత్యా
దేశ సమయమునకు కూడ నుండవలయును. ఇవి కొంత
విదూషకుని వృత్తాంతము.

ఇట్లున్నా ముటియొకమూల రాజుతో, “సఖే!
త్వమహ్మభిఃపుత్రీ ఇతి ప్రతిక్రూహితః స భవా నితఃప్రతి
నిపుత్య తపస్వి కాశ్యవ్యగ్రీరాం నివేద్య తత్ర భవతీనాం
పుత్రకృత్య మునుష్ఠాతు మర్హసి.”

‘చలికాదా! అహ్మగారు నిన్ను కొడుకువలెనే
చూచును’ నిట్లు తిరిగివెళ్ళి యీ ఋషుల పని చెప్పి. వారికి
నేనెట్లో అట్లు మియుటకు తగుదువు’ అన్నాడు. దీనినిబట్టి
విదూషకుడు వెలివిడుకాడు. విదూషకుడు. వివేకియని,
పరమ యోగ్యుడని, సముదాచార వేత్తయని రాజమూలకు
తెలియును. అంతేకాదు అత డంత మర్యాదతో, అధికార
ముతో ప్రవర్తింప గలడని రాజునకు తెలియును.

నాటకము జాగ్రత్తగా చదివినచో, లోకము చక్కగా తెలిసినచో నొక విషయము తెలియదు. ఇద్దరు స్నేహితులు అందురు. ఇద్దరును మర్యాదస్థులు, వ్యవహారములందు పరస్పర గౌరవము చెడకుండ చూటాడు కొనుచుండును నడుమ నడుమ నొక్కొక్కసారి స్నేహగాఢత్వమును పురస్కరించు కొని “ఏరా, ఏరా” యని హాస్యసూడుకొందుడు, హాస్యంత-మాధవ్యుల పరిస్థితి యిది. ఇద్దరును మర్యాదగా చూటాడుచు విదూషకు డేదియో కొంటెచూట యనును, రాజును హాస్యముగనే సమాధానము చెప్పడు.

అందుకనియే అపుడు విదూషకుడు “నేను రాక్షసులన్నచో భయపడుచున్నా ననుకొంటివేమి?” అని చనుత్కార చూడినాడు. రాజు దానికి “ఎట్టె, నీ విషయములో నట్లనుకొనుటయే” అని పరాధిక చూడినాడు.

పై విషయ మందుకొన్నచో హంసపడికాగీతము శకుంతలాది సంధానమునకు చూళికాప్రాసముగా నిక్షేపింపబడినది. అపుడు రాజు “కిన్నెఖలు గీత మేవంవిధాగ్గ మాకర్ణ్య ఇవ్వజన విరహాద్భుతేపి బలవదుత్కంఠితోస్మి” ఇట్టి యార్థముగల పాటను విని ఇవ్వజన విరహము లేకుండ గనే మిక్కిలి యావేగమును పొందుచున్నా నేమి? అనుకొనెను. ఇవ్వజన విరహము లేదు. హంసపడిక ఇవ్వజనము కాదా! హంసపడిక వసుమతి నుద్దేశించి యాపాట పాడినది. వసుమతి యెవరు? రాజయొక్క పట్టమహిషియా! అయినచో హంసపడిక అట్లనలేదు. కాను వచ్చును. ‘కమలవనతి

మాత్ర నిర్వృతః' అన్నమాటచేత పట్టనుహిషి కూడ గావచ్చును. కాదా వసుమతి యనగా భూదేవియుగూడ, కావచ్చును. ఎవరైన నేమి? ప్రస్తుతము రాజున కామ యివ్వజనము. రాజయొక్క కోరిక యామయందున్నది. శకుంతలయందు లేదు. శకుంతల విస్మృతి పథమునందు. పడిపోయినది. అన్న విషయమును 'ఇవ్వజన విరహాదృతేపి అన్న మాటలో తెలిసిపోయినది. సరే దానితో కథ తునిగి పోయినది. కాని 'బలవదుత్కంఠితోస్మి' అన్నాడు. కథా విషయకమైన యాశాంకుర మేర్పడినది. రాజు శకుంతలను మఱచిపోయినాడు. కాని యీ పాటను వినుటచే నత నితో నొక గగ్గోలు బయలుదేరినది. ఈ గగ్గోలు సమాజకులయందు మురిగిపోవుచున్న రసభావమును సముద్ధరించుచున్నది. వెంటనే రాజు నే నెఱిగిన్ననను మఱచిపోయినా? అన్న యాహ చేసినచో సామాజకుని యొక్క రసభావము మఱలబ్రతికెడిది. రాజుట్లనక 'రమ్యాణి వీర్య' మొదలయిన పద్యముచేత హేత్వంతరము కల్పించి కథ మునుగొకుండ తేలకుండ నట్టిపెట్టినాడు.

ఈ రీతిగా మురిగిపోవుచున్న కథను, రసమును కాళిదాసు 'రమ్యాణి వీర్య' అన్న శ్లోకముతో సముద్ధరించిరాడు. ఈ శ్లోకము రససిద్ధాంతమునకు మహాభాష్యమువంటిది. రస స్వరూపమంతయు దీనియందున్నది. దీని రహస్యమును అభి నవగుప్తపాదుడు నాట్యశాస్త్రమున, రససూత్ర వ్యాఖ్యాన సందర్భమున నిట్లు వ్యాఖ్యానించినాడు.

“వస్తు సతాం కావ్యార్పితానాంచ దేశకాల ప్రమా
త్రాదీనాం నియమ హేతునాం అన్యోన్య ప్రతిబంధచలాత్
అత్యంత మపసరణే స ఏవ సాధారణే భావః సుతరాంపుష్కతి.
అత ఏవ సర్వ సామాజికానాం ఏక ఘనతా ఇవ ప్రతిపత్తేః
సుతరాం పరిహాసానాం సర్వేషాం అనాదివాసనా చిత్రీకృత
చేతసాం వాసనా సంవాదాత్. సా చ అవిఘ్న సంగీతా!”

వస్తురూపముగా దేశము, కాలము, ప్రమాత అనగా
గ్రహీత- వీరు కార్యమునం దర్పింపబడుదురు. ఇవి నియమ
హేతువులు. అవి యొకదానికొకటి ప్రతిబంధ హేతువులు.
అవి పూర్తిగా తొలగినపుడు సాధారణే భావము పోషింప
బడును. అందుచేత సర్వసామాజికలకు ఏకఘనత ప్రాప్తిం
చును. అందరి చేతస్సులు అనాదివాసనచేత చిత్రీకృతము
లగును. అదియే అవిఘ్నమైన సంగీతము.

సామాజిక హృదయములయందు కాళిదాసు హంస
పదికా, వసుమతీ, కకుంఠలాది సర్వనాయక భావాపసర్ప
ణము దుష్కృత భావాపసర్పణము, తద్దేశకాలాపసర్పణము
చేసి విస్ఫుర్తి పాత్రమైన మనస్సును తొలగించి, చిరంతనమైన
యీ సంగీతము, అంతఃకరణ నిష్ఠమైనది, జీవనసహజమైనది,
రసోపైసః’ అన్నదానికి లక్ష్యమైనది - ఆసంగీతమును సామా
జికలయందు నెలకొల్పినాడు. అచట నా సంగీతజ్యోతి వెలుగు
చుండగా, అది ప్రధాన రసస్వరూపముగనుండుగా రసభంగ
మెట్లు వచ్చును? కథాభంగ మెట్లు గలుగును? ఇదియే
చమత్కారము. ఈ చమత్కార స్వభావము మనసాధ్యవ

సాయము కాని, సరికల్పము కాని, స్ఫులికాని కావచ్చును, అని అభినవగుప్పుడు. ఇచ్చటనే ఆయని ఈ శ్లోకము నుదహరించుచున్నాడు.

“రమ్యాః వీర్య మధురాంశ్చ విశమ్య శబ్దాన్
పర్యత్సుకో భవతి య త్సుఖినోపి జంతుః
తచ్ఛ్రేణసా స్మరతి నూన మబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జనపాంతర సాహృదాని.

ఇత్యాది. అత్ర స్మరతీతి యా స్ఫులికపదర్పితా, సా సత్కారిక ప్రసిద్ధా! పూర్వ మేత స్ఫూర్త స్థాననుభూత త్వాత్ అపికు, ప్రతిభానాసగపర్యాయ సాక్షాత్కారస్య భావేణ మితి. సర్వతావత్ ఏషాస్థి ప్రతీతిః ఆస్వాదాత్నా యస్మారతి రేవతిభాతి. తత్తవన విశేషాంత రానుపహితత్వాత్ సా రసనీయాసతీ సతాక్షి, న మిథ్యా, న అనిర్వాచ్యా, న తాక్షికత్వల్యా, న కదారో పాదిరూపా!”

రమ్యములైన వానిని చూచి, మధురములైన శబ్దములను విని సుఖముపై నవాడుగూడ పర్యత్సుకు డగుచున్నాడు. ఇది యేని యగుననగా అది ఒంది భావస్థిరములైన జనపాంతర సాహృదములైన వానిని, పూర్వము తెలిసికొన వానిని నిశ్చయముగా మనస్సుతో స్మరించుచున్నాడు. మొదలైనది. ఇచ్చట ‘స్మరించుచున్నాడు’ అని ఏది స్ఫులిక రూపముగా చూపింపబడినదో అది తార్కిక ప్రసిద్ధము కాదు ఈ విషయము పూర్వ మనుభవములో తిదు గనుక. మఱి యేమనవలయును? ప్రతిభాన మున్నది. ప్రతిభాన మనగా సాక్షా

త్కార స్వభావ సంబంధమై యున్నది. అది యిచ్చట నున్నదని యర్థము. ఇది యెట్టిది? ఇది ఆస్వాదాత్మకమైన ప్రతీతి. దీనియందు రతి భాసించును. ప్రతీతి యనగా ఒక విధముగా స్ఫురణ యని చెప్పవచ్చును. 'ఇ' గల అన్న భాతువుమీద తివ్ర ప్రత్యయముచేర్చి ప్రతి యన్న ఉపసర్గ కలుపబడినది. తాత్పర్యముగా దానినిగూర్చి గమనము, దేనినిగూర్చి; ఆ తెలిసికోవలసియున్నది, దానినిగూర్చి' అది తెలియబడినది దానపేరు ప్రతీతి. దానియందు రతియున్నది. రతి యనగా రమణము. అందుచేత నది యాస్వాదాత్మక తరువాతి మాటలవలన దీని స్వరూపము విచిత్రము నుపగతముగును. ఈ ప్రతీతి, ఈ రతిస్థానము, ఈ చతుర్కారము, శేషాంతరమును వాచించదు. అదియే రసనీయ. ఇది లాఠికమైనది కాదు. దేశ కాలాద్యవచ్చిన్నమైనది గనుక ఇది విశ్మయకాదు. దానియందు భ్రాంతిలేదు గనుక, ఇది ఆస్వాదాత్మకము కాదు. ఆననుభవంబడుచున్నది. పొందిన అనుభవము తరువాత చెప్పబడుచున్నది. రసస్వరూపము ప్రపంచంబు బడినది గనుక. ఒకానొక లాఠికభావముతో నిది నమూనమైనది కాదు. లాఠికభావము ఆస్వాదాత్మకము కాదు. అనగా మనఃపరిధులను దాటిపోదు. ఇంద్రియ సన్నికర్షణమును పరిహరించలేదు. మరయును ఇది తదారోపాదిరూప కాదు, అనగా ని అనుభవమునందు రసాద్యారోపము జరిగలేదు. అచ్చమైన పదార్థము పదార్థముగా ననుభవంబడినది.

ఈ శ్లోకమునందు కాలిదాసు రసముయొక్క పరమ స్వరూపమును నిశ్చయించినాడు. చతుర్కారము ఏ ప్రతీతి,

ఏ ప్రతిభానము తనయందలి రతి నిమిద్దుకొని జీవలక్షణము కలదై యంతఃకరణ రూపమున భాసించుచున్నదో, ఏది రసకర్తార్థమునకు పర్యాయభూతమైనదో ఆ స్థితికి ఈ పద్యము వ్యాఖ్యానము. ఈ పద్యములో మూడు విషయము లున్నవి. సుఖము - ఆరని కింకారదానియందు వాంఛలేడ. రెండవది పర్యుత్సాహ - ఈ పర్యుత్సాహము వాంఛలక్షణము. వాంఛ గలదు. మూడు - ఈ రెంటిని సంయోజనపఱచు వస్తువు మూడవది. అది స్మరణ. స్మరణ యనినంతనే తార్కికముగా పూర్వానుభూతి కావలయును. ఇచట నది లేదు. పూర్వానుభూతి లేని స్మరణ ఇది అలౌకికము. అందు చేతనే 'లౌకిక తుల్యా' అని చెప్పబడినది.

ఈ స్థితియందు సామాజికులను నిలిపి కవికులగురువు పంచమంకము సంతయు నడిపినాడు. ఇందుకనియే కవికుల గురువు. 'నానృషిః కురుతే కావ్యమ్' అన్నమాట ఇట్టి రచనను గురించి వుట్టినది. గణయతి ప్రాసలు, ఏదోయొక గుణ భానముచేసి పద్యరసన చేసెడు ప్రతివానిని గూర్చి చెప్పినది గాదు. 'ఋషి ర్ద్రిష్టా' ద్రిష్ట యనగా ధర్మము, బ్రహ్మపదార్థము, చైతన్యము, మోక్షము మొదలైన మహావిషయముల తోని యొకానొక రహస్యమును దర్శించినవాడు. దానిని తర్కించి జగత్తు సందలి మండబుద్ధుల కుపదేశించినవాడు. సజ్జనులు దానిని గ్రహించి తదనుకూలముగా ప్రవర్తించుట దీనికి ప్రయోజనము. లేడి యడవిలో నెలయేట నీరు క్రాపుచుండును. ఒక చెవి రిక్కించి యడవిలోని పక్ష్యడి కనుచుండును,

ఈ సంగతి వేటకాండు గుర్తింతురు. దీనిని తక్కినవారెఱుగరు ఇది చెప్పిన వేటకాడు ద్రిష్ట కాడు. మానవ ప్రకృతిలో ప్రతి రసలో, చాల రహస్యములుండును వానిని మహాకవులు చెప్పెడిరు. వారి ద్రవ్యలుకారు. మొదటిదశ కవి రెండవది సుకవి. మూడవది మహాకవి. నాల్గవది ఋషి. ఈ నాల్గు లక్షణములు సరిపూర్ణముగా కలసాడు కాళిదాసు.

ఈ పునాదిమీద పంచమాంకమునందలి శకంతలా ప్రత్యాఖ్యానము పదామ్మోపబడవలయును.

౧౦

దేవ్యంతునియల దంతిఃకరణ నిర్వహగ్రదపస్థా భూతమైయున్నది. ఈ యంతిఃకరణ నాల్గు విధములుగా నుండును. అందులో నొకటి మనస్సు. ఋషి శాపమునకు మనస్సు బిగ్గముగును గాని తక్కిన యంతిఃకరణము మీద నా శాపము పనిచేయదు. ఆ యంతిఃకరణము మేల్కొనియున్నది. ఈ శాపజలమున రాజు శకంతలాను మఱచిపోయినాడు. ఈ సందర్భమైన వృత్తియే యీ నాటకమునందు రస భంగము కాకుండ, దేవ్యంతుని శీలభంగముకాకుండ, నాటకమునందలి నాటకత్వము చెడిపోకుండ రక్షించుచున్నదని పూర్వము చెప్పబడినది. దాని స్వరూపము ప్రపంచించబడును.

మునిశిష్యులు. గౌతమియు శకుంతలయు వచ్చిరి. రాజు శకుంతలను చూచెను. తక్కినవారిని చూచెను. వారెందుకు వచ్చిరో తెలియదు. మునిశిష్యు లెందుకో వచ్చిరి. గౌతమి ఎందుకు వచ్చినది! ఆ వృద్ధురాలు రాజులసేన యొక్కసరము లేదే! మరియూ వారివెంట శకుంతల యున్నది. రాజును కొన్నచో నీ వృద్ధురా లెందుకు వచ్చినది యని కూడ నను కొనవలయును. ఆ ప్రసక్తిలేదు. శకుంతలను చూచినాడు, ఆమెనుగూర్చి యనుకొన్నాడు. ఈమె యెవరు? ఈమె యెందుకు వచ్చినది? అని సమాప్తముగా ననుకొన్నచో సంగతమయిన మాటయే యగును. అట్లునుకొనలేదు. ఇట్లును కొనెను. 'అథాత్రభవతీ, కాస్మిన్ పక్షంతనవతీ నాతిపరిస్ఫుట శరీర లావణ్య, మధ్య తపోధనానాం కిలయమివ పాండు పతా)జామ్.' 'వీటి యీ పుణ్యరాలు పాండుపత్రముల మధ్య కిలయమువలె తపోధనులమధ్య నాతిపరిస్ఫుట శరీర లావణ్యమై యవకంతనవతియైన దెవ్వరు?' (నిజముగా నీ పద్యము "అత్రభవతీ" లో గలిపి లెనుగుచేయుట సాధ్యము కాదు) ఇదియొక్క విచిత్రమైన శ్లోకము. ఈ శ్లోకమునందలి శిన్నభాగముల నొకదానితో నొకటి సమస్యయవరుచుట శ్లేశ మనిపించును. ఆమె శరీర లావణ్యము అతిపరిస్ఫుట ముగా వేరు. కారణమేమిటి? అవకంతనవతి యగుటచేతనా! తపోధనులమధ్య నుండుటచేతనా! యేలననగా పండుటాకుల ననుమనెన్న చిగురటాకు కనిపించును, కనిపించదు. ఆ చివు రాజీయొక్క సొగసు పరిస్ఫుటముగా నుండదు. పైగా నా శరీరలావణ్యము నాతిపరిస్ఫుటము, పరిస్ఫుట మగుచునే

యున్నది. అతిపరిస్ఫుటమగుటలేదు. అంతఃకరణమునం దామె
స్థితి పరిస్ఫుటముగానేయున్నది. మనస్సునకు తగుటలేదు.
అందుచేత నాతిపరిస్ఫుటము. ఆమె యవకుంతనపతి. నవా
జమే. తా నీ యవకుంతనము లక్షణతః కావముచేత కలిగిన
మనస్సుయొక్క క్రమ్మికకూడను. ఈమె తపోధనులమధ్య
నున్నది. ఆమె తపోధరాని కాదు, వారియందు కోరికలు
నశించియున్నవి. వాంఛ లస్తమించినవి. ఈమెయం వట్లా
కాదు. అందుచేత వారు పండుటాకులు! ఈమె చివురారు,
వారికి కర్మ పరిపాకమయినది; ఈమెకు కాలేదు. ఈమెకు
కర్మ పరిపాకము కాలేదు కనుక నీమె కేదో యాపద రాజోవు
చున్నదా! తా నీమెను పరిత్యజింపజోవుటచేత నామెకు
కలుగజోవు దుఃఖము దీనియందు సూచితమగుచున్నదా!

ఇది యంతయు నటుటించి సామాన్యముగా నీమె
యెవ్వరన్న ప్రశ్నపోయి యామె లావణ్యవతి యన్న విష
యము తనకెందును? ఆమె యవ్యక్త సాంకర్యమును వర్ణించ
వలసిన స్థితి తన కేమి పట్టినది? అథాఽత్రభవతి, ఇచ్చట
'అథ' యన్న యవ్యయమున్నది. 'మంగళాసంతరారంభ
ప్రశ్నకారేన్నివ్యథో అథ; ఈ 'అథ' యన్న యవ్యయముమంగ
ళార్థమునందు తరువాత నన్న యర్థమందు, ప్రారంభించుట
యనునర్థమునందు ప్రశ్నయందు, సమస్తమునను నర్థమునందు
వచ్చును. ఇచ్చట నసంతార్థము పట్టదు, దేని తరువాత?
ఏదియు మొదలుపెట్టబడలేదు. కనుక తరువాత లేదు. అరం
భార్థము మిక్కిలియు పొసగదు, 'కాన్సిల్' అని యుండుట

చేత ప్రశ్నార్థకముగాను కల్పార్జునము కూడ పొసగదు. మిగిలినది మంశార్థము ఇచ్చటనున్న రహస్యమిది పైకి వాక్యాల శారమువలె భాసించినను, అది యందు రాజు యొక్క యంతఃకరణము ప్రవర్తించుచున్నది. మనస్సు కాదనినచో వచ్చిన నష్టములేదు. నడుచు కొంతకాల మీ వియోగము జరుగునేకాని చివరకు రాజామెను స్వీకరించుట నిస్సంశయముగా జరుగును. ఏకస్మంగళార్థసాధనమైనది యీ “అథ” యవ్యయము.

ఇది వట్టి శబ్దప్రయోగ రమణీయత మాత్రమేకాదు. ఏస్త్రీ యందు మానవుని కభిలాష కలుగునో ఆ స్త్రీయొక్క సౌందర్యమునే మానవుడు పర్చించును. పైగా దుష్కర్మముని యొక్క శకుంతలాగతమై వచ్చు మొనటినుండియు నిట్టి యూహపై ఖరీదే యవలంబించినది. ‘అర్కస్యోపరివతితం చ్యుతమివ నవమాలికా కుసుమమ్’ మొదలయిన యూహ సామగ్రి దుష్కర్మముని వాంఛావకటన లక్షణములుయున్నది. ఆయన మనస్సు చొచ్చినచోట అతని యూహ యట్లే యుండును. అందుచేత నిజట శకుంతలాగతాభిలాషము సుస్యక్తము. మన మాయన నెఱుంగదుము. అటున కోరిక అట్లే యుండును లోకముగూడ “మొనరులాయీ అమ్మాయి ఇంత యందముగానున్నది” యన్న మాటలో హృదయాగతాభిలాషాలేకము లేకపోలేదు.

రాజు పొందిన యీ యభిలాష యభిలాషకాదు. వట్టి ప్రశ్న యనుకొందుమా, యనుకొనుటకు వీలు లేదు. కాజా మొదలం దభిలాష పొందుచున్నాడని ప్రతీహరి గ్రహించి

నాడు. అతడన్నాడుగదా “నేనీ కతూహలగర్భితేతర్కః ప్రసిద్ధతి దర్శనీయా పునరస్యా న కృత్రిమత్వతే” కతూహల గర్భమయిన నా తర్కము ప్రసన్నమగుచున్నది. ఈమె యొక్క యాకృతి దర్శనీయముగా నున్నది. అసగా స్పృహణీ యముగా నున్నది యని యర్థము, దర్శనీయమనగా స్పృహ ణీయము, బంధనీయము.

ఈ నాటకమున పలుచోట్ల స్థూలముగా చూచినచో నర్థములు పొసగుచుండవు. నాయొక్క కతూహల గర్భమైన తర్కము ప్రసన్నమగుచున్నది అన్న దానికి, ఈమెయొక్క యాకృతి దర్శనీయముగా నున్నది అన్న మాటకు నేమి సంబంధము? వ్యాఖ్యాత అని తర్కముయొక్క కతూహల గర్భమైనను కాశణముగా నిల్చి వ్రాసినాడు. అరణ్యము నందు పరిమితాహారముచేత క్షిప్తమైన తపస్సుచేత నిట్టి రూపబాహుళ్యాదీ లక్షణములు కలిగిన స్త్రీతో కలిసివచ్చుట యాశ్చర్యము; అని వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. ఇది యతని తర్కము. ఈ తర్కము ప్రసన్నమగుచున్నది. ప్రసన్నమగు చున్నదనగా కలుగుచున్నదని యర్థము. దానియందు పొసగుదల కనిపించున్నదని కాదుగదా యర్థము. ఆ పొసగుదల యెట్టిది? రాజామెనెందుకు ప్రేమైకదృష్టితో చూచుచుండుట పొసగుదల యగునా? ఆ పొసగుదల యెట్టి దనగా నామె నిస్సంకయముగా స్పృహణీ యురాలగు నన్న విషయమునందలిది కాని యతని తర్కవిషయము కాదు.

అప్పుడు గాజిబ్లన్నాడు. “భవతు. అనివ్యర్థ్యమ్ పర కళత్రమ్” ఇందుచేత రాజామెనెందు డభిలాష కలిగినదని,

దానిని మనసా పరిహరించుటకు ప్రణతమైనుచున్నాడని విస్పష్టమగుచున్నది.

ఇచ్చట నొక ప్రశ్న-తొలుత శకుంతలా దర్శన సమయమున తన మనస్సు శకుంతలమీద ప్రసరించగా నయోగ్యమైనవోట తన మనస్సు ప్రసరించదని 'అనంతము' అత్ర పరిగ్రహమేమో మొకలయిన శ్లోకముచేత తన్ను తా సమర్థించుకొన్నాడు. ఆ యాపత్తి యిచ్చటను కలదు. పరకళత్ర మని యిప్పుడు పరిహరించుకొనవచ్చును కాని సహజముగానే ఆర్థమయిన యాతని ముత్యకరణ ప్రసృతి పరకళత్రము మీదికి పోదుకదా. ఇప్పుడు శకుంతలమీద నా బుద్ధి ప్రసరించుట తనకేకాదు ప్రతీతికినూక తెలిసినదికదా. అందున యేమో జరిగినవలయును? నా ముత్యకరణ మీద సాందర్యము మీదికి పుడే పోయినది. నా మనస్సులో కొంతభాగ మిటుయొక్క సౌందర్యము నొందుట వర్జించినది యీ చర్చచేసికొనవలయును. కాని శాపరూపమైన మనస్సున కాశక్తిపోయినది. ఈరీతిగా వ్రతని ముత్యకరణము మేల్కొనియున్నది. మనస్సు విహితమైనది.

దుష్కంతుడు శకుంతలాగ తాభిలాషాతిశయవంతుడు. రసము చావలేదు. శృంగారసము జీవవంతముగా నున్నది. అతని ముత్యకరణము మేల్కొనియే యున్నది.

ఇట్టి క్లిష్టమయిన ద్విధాభూతమయిన తన యాంతర లక్షణమునందు రాజు వ్యగుడైయున్నాడు. పురోహితుడు "దేవ! తపస్యులు విధిప్రకార మర్పితులయినారు. వారి

యుపాధ్యాయులు వంటించిన సంగతికేమిదోచెనాకలవట. తమరు
 వినవలయును," అనగా రాజు 'అవహితోఽస్మి' యన్నాడు.
 నే నవహితాడనయి యున్నాను. ఈ మాటకు సామాన్యార్థ
 మేమనగా చెప్పమనుచు వింటాను. నేను వినుటకు సిద్ధముగా
 శ్రద్ధావంతుడ నయి యున్నాను. కాని ఈ మాట పెనుక,
 తత్సర్వము పొందిన కలవరమునందు తేలుకొని యున్నా
 ననికూడ అర్థము. దానిని గురించి విచారించుట కిప్పుడు
 వ్యవధిలేదు. కాని తప్పకుండ వారయిందలి గౌరవముచేత
 దానిని వదలిపెట్టి దీసికొంటు వ్యగుడి నయి యున్నానని
 యర్థము. ఈ యర్థమంతయు ముగియులోని పాఠలు వాని
 మెలికలు, లోన వేయిమెలికలుండగా నొక ప్రధాన విష
 మందు తర్కాల వ్యక్తత కాంచు మనోలక్షణము భాసించిన
 వారికే తెలియును.

ఇచ్చటినుండి కాళిదాసు ప్రసంగము చాలచమత్కా
 రముగా నడిపినాడు. రాజయొక్క మనస్సు నిద్రపోవుచున్నది.
 ప్రమాదము పొందియున్నది. ఒకడు పొరపాటు పడినాడు.
 వాని పొరపాటును శుకుమారములయిన వాక్యములచేత
 లాటనచేత అభ్యర్థనచేత నది పొరపాటుని నిరూపించుటకు
 యత్నించినచో వాడది పొరపాటుని యొప్పుకొనినచో నొప్పు
 కొనును. వానిని నిండించినచో, వానిమీద ధార్మ్యము నెఱ
 పినచో వాడు మఱియును బిగియును. తనది పొరపాటుని
 యంతరాంతరమున ననికొనుచున్నను పైకి ససేమిరాముని
 యొప్పుకొనడు. ఇది లోకమునందలి మానవలక్షణము. తాను

శకుంతలను పెండ్లి చేసికొన్న ప్రాంతము వాసంబంతఃకరణములో, అర్థార్థముగా నుండి రాజు పొరపాటు, తాను పొరపాటు పడితినిని శాపవశమున గట్టలు తెలియని విషయములో శార్ఙ్గరపు శారద్యతులు భక్తాదోషవ్యవములచేత వ్యవహరించగా శాపముచేత రాజు మనస్సునా గలిగిల ముడి మతియు బిగిసినది. ఇది కాళిదాసుయొక్క మూలకావ్యము రహస్య పరిజ్ఞాన సంబంధి రచనా శిల్పముయొక్క లక్షణము దుర్వాసుడు ఋషి. వీరు ఋషులు. శార్ఙ్గరపు దేవియు తక్కువవాడు కాడుగదా! అయిన తక్కువవాడు కాదని దువ్యంతుడేగ్రహించెనే. 'తల నిష్కేతిచ్చెచ్చెర్వదతి గురుశిష్యే గురుసమే' యని శార్ఙ్గరపునిగూర్చి దువ్యంతుడే యనినాడు. ఆ శార్ఙ్గరపుడు గురుసమాడట. అయిన కన్యకాంతవాడు. అతడెంతవాడు? తమవంట వచ్చుచున్న శకుంతలను 'ఓసి! దోషములను మాత్రము తెలిసికొనిగలదాన! ఏమి స్వాతంత్ర్య మవలంబించుచున్నావు' అని శకుంతల నణగలిగినంతవాడు. అటు యాశ్రమమందండగా పల్లెత్తి యొక్క మాట యనగలిగినా! అటు కన్యకుల పరమప్రియదుహిత. తమకు గౌరవనీయురాలు. కాని సమయము వచ్చిప్పుడు తానట్లనగల్గిన యధికారము శార్ఙ్గరపున కాశ్రమమున గలదు. ఇంత వ్రాసాట యెండొకకసగా నా దుర్వాసుడు ను ఋషిడే. ఈ శార్ఙ్గరపుడును ఋషిడే. ఋషులనగా నేమి! వారికిగల

యైహిక సంబంధములు కించిక్కరములు. వారి యాత్మలు వారికి తెలియకండ, వారి మాటలు వారికి తెలియకండ, దైవము ననుసరించును. రాజు తొల. వులలో రాజుతో మాటాడుచు వారు స్వీకరించిన వాక్యోపన్యాసవైఖరి పైకి లోక వృత్తమువలె నుండును. పైకి ధర్మాంగజనితకోపలక్షణముగా నుండును. పైకి వారు పట్టణ నాగరకత నేవగించుకొన్నట్లు కనిపించును.

కాని పైన చెప్పిన నిగూఢమయిన మానవుని యీ మనస్సువడిన పొరపాటు తీవ్రవాక్యములచేత తన్నుదా సంగీకరింపజేయుని మానవ వ్యభావగత విచిత్రలక్షణమును కాళిదాసుని శిల్పమయిన కావచ్చును. దాని వెనుకకూడ నున్న పరమ రహస్య మేమనగా వారందఱును ఋషులగుటచేత దైవ మెట్లున్నదో యట్లు బహుగుటచే వారి వాక్యముల ధోరణి సహాయపడును. ఇది ఈ యంకమునందలి ప్రసంగ కల్పనా చాతుర్యమునందలి పరమ రహస్యము.

ఈ శిల్పరహస్యము మార్గాంతరోపన్యాసముచేత జేతీయు సువ్యక్తమగును. అచ్చిన మనశిష్టలు శమదమాది సంపత్తికలవారు. వారు వచ్చుచునే రాజభాషియందలి పరిస్థితులకు నేవగించుకొన్నారు. “అభ్యక్త మివన్నాపః శుచి రశుచిమివ ప్రబుద్ధ ఇవ సుప్రమ్. బద్ధమివ స్వైరగతిః బలభవ సుఖసంగిన మైవే మి.” వారు సమభావముతో చూడలేదు. భేదభావముతోడనే చూచిరి. దానితో రాజుతో విపరీతముగా మాటాడుట జరిగినది. రాజు శకుంతలయందు ప్రసన్నుడగుట

జరుగలేదు. దానితో కశుంతలా వ్రత్యాఖ్యానము మిక్కిలి దుఃఖపాటువైనది. ఇట్లుగుట ఇవివ్యక్తమే జరుగజోవు కశుంతలా వ్రత్యాభిజ్ఞాన జనితమైన రాజయొక్క యనుకంపాదులు తదనంతరమైనవారి సంగమము వరమే మధురము లయినవి. ఈ మునిశిష్యులు సామమార్గము ననలంబించినచో రాజకూడ సామమార్గమున 'అయ్యా! తమవంటివారు చెప్పచుండగా నేను కాదనలేను, కాని నా మనస్సు స్మరించుటలేదు. ఆమె సచ్చటనుంచి పొండు. నాకు స్పృతికలుగు నేమో చూతును. లేదా మీరు మీ వెంట తీసికొనిపోండు. నాకు వ్రత్యాభిజ్ఞ కలిగినచో నేనే యామెను తోడితెత్తును. నన్నీ విషయమున తుల్యంపుడని మహర్షితో చెప్పడు. మీ రింత గట్టిగా చెప్పచున్న విషయము నేను మఱచిపోయినదియే యైయుండవలయును. ఇట్టి విషయము నేను మఱచి పోవుట జరిగినచో నెట్లు జరిగినదో నాకే తెలియకుండనున్నది. మీరు త్రికాలవేడులు. మీరు చూచి నాకు చెప్పవలసినది' యిట్టి ప్రసంగము రాజు చేసియుండవచ్చును. చేసినచో వ్రత్యాఖ్యానమువలన జరిగిన దుఃఖము సగానికి సగములేదు. వ్రత్యాభిజ్ఞానమువలన జరిగిన యనుకంపాదులవలన కలిగిన సుఖములో నాధిక్యములేదు. ఇవియున్నియు నట్లుకాక కావ్యము వందున్నిట్లు జరుగుటకు మునిశిష్యుల నీ పట్టణవాసమునందలి భోగములయందలి వైముఖ్యము, వారు రాజును తిరస్కరించి మాటాడుటయు, హేతువయినది. ఇది ఈ యంకములో కాళిదాసు చేసిన వరమే రసానుకూలమయిన కల్పన.

‘ఈమె నీ భార్య’ మొదలయిన యువన్యాసము జరుగగా, రాజునకు నమ్మకము లేకపోగా, గౌతమి యామె యవకుంతనమును తొలగించగా. రాజు శకుంతలను నిర్వర్ణించిచూచి తనలో నిట్లునుకొన్నాడు.

ఇద ముపసత మేవం రూప మక్లిష్టకాంతి
ప్రథమపరిగృహీతం స్యాన్న వేత్తవ్యవస్వన్!
భ్రమర ఇవ విభాతే కుండమంతస్తుషారం
నచ ఖలు పరిభోక్తుం నైవ శక్నోమి హతుమ్॥

ఈ రీతిగా నుపసితమయినది; ఇంత ప్రళంపింప తగిన సౌందర్యము కలదియైన యీ రూపము ఇదివఱకు నాచే గ్రహింపబడినదా; లేదా! యని విశ్వయింపలేకున్న వాడనై ప్రాతఃకాలమునందు వానమంచుగల మల్లెపూవును భ్రమరమువలె అనుభవించుటకుగాని వనలిపెట్టుటకుగాని శక్తుడను గాకున్నాను.

ఈ శ్లోకమునందుకూడ ‘కాస్మిదవకుంతనవతి’ త్యాది శ్లోకమునందు చెప్పబడిన సర్వమయిన వ్యాఖ్యయు అనుసంధితమగును. అగుచుండగా సంతకంబు నామెను జూచి నవ్పటి వేళయందుకంటె సధికముగా రాజయొక్క యంతఃకరణము ప్రబోధ మందినది విష్ణుతి మనస్సంజంధః అంతఃకరణశక్తి మనశ్శక్తికన్న సధికమయినది. ఆ మనస్సంతఃకరణములోని యొక భాగము. దానికున్న బలముదీనికండదు.

మనస్సుయొక్క బలమేమిటి? దానిబల మెచ్చటనుండి వచ్చినది? లోకవృత్తమునుండి వచ్చినది. మనస్సుయొక్క

సంపూర్ణమైన బలము లోకమునందలి అనంతములయిన విషయములయొక్క పరిజ్ఞానముచేత లౌకికములైన ధర్మాధర్మ విషయములయొక్క పరిజ్ఞానముచేతవచ్చినది. లౌకికునియందు మనస్సుయొక్క బలమే యెక్కువ పనిచేయును. యోగి అంతఃకరణ ప్రవృత్తియే అధికముగా పనిచేయును. రాజా పరమలౌకికుడు. యోగికాదు. కాని యాయన సత్పురుషుడు. సామాన్యులయిన లౌకికులయందు అంతఃకరణము ప్రబుద్ధముయి యుండదు. సత్పురుషులయందు అంతఃకరణము ప్రబుద్ధమై యుండును. యోగులకు సత్పురుషులకు భేదమేమనగా యోగులంతఃకరణమునందు ప్రబుద్ధులయి యుండురు. సత్పురుషులయందు అంతఃకరణము ప్రబుద్ధమై యుండును. అంతఃకరణము ప్రబుద్ధమైన సత్పురుషులు యోగులకు లౌకికులకు నడిమివారు. అంతఃకరణము ప్రబుద్ధమైన సత్పురుషుల ధర్మమునందు సంచరింపరు. ధర్మాధర్మములను చెప్పనది మనస్సు. దుష్కర్మమునందలి ధర్మమున హృదయముగా తగులొని యున్నాడు. అంతఃకరణ మిది ప్రథమపరిగృహీత యని చెప్పుచున్నది. ధర్మాధర్మ విచారణస్యగ్రమమున మనస్సు ధర్మ నిర్ణయము చేయలేకుండ నున్నది. లౌకికముగా చేసినది. ఇది యధర్మ మని చెప్పుచున్నది. ఈ మనస్సుతో గూడియున్న అంతఃకరణము భ్రమరమువంటిది. మనస్సు పనిచేయని అంతఃకరణమునకు భ్రమరమణము లేదు. దాని యందు రెండు రేఫములు కలవు. భ్రమరశీల మయినది యన్నమాట నట్లుంచి భ్రమర మన్నను ద్వీరేఫమున్నను నొకటే. దానియందు రెండు రేఫము లుండుట, 'రఃప్రమాన్

పాపకే కామే మయే వక్షే శయే రుతే" అని నానార్థ రత్న
మాల 'అ' అను రక్షరమునకు నిన్ని యర్థములు కలవు. ఇది
యగ్నియందును మన్మథునియందును వర్తించును. రెండు
రకారములలోని యొక రకారము చుక్కలు డన్నది తెలియు
చునే యున్నదికదా. రమణశీలమయిన మనస్సునుజ్యోతిరూప
మయిన యంతఃకరణమును నీ రెంటియొక్క యేకతనితి
భ్రమరశబ్దముచేత సూచిత మగుచున్నది. కాళిదాసా శబ్దము
నచ్చట నడుమకొఱకే వినియోగించెను. మఱియు 'విభాతే'
యన్న శబ్దమునకు ప్రభాతకాలమునందు నని యర్థము. ఈ
ప్రత్యభిజ్ఞాన మహావిషయమునందీ సన్నివేశము ప్రభాతవేళ
వంటిది. ప్రౌద్ధైక్యము: మల్లెపూవుయొక్క అంతస్తుపార
లక్షణము పోవును. ఆ మల్లెపూవు పరిభోగయోగ్యమగును.
అది అంతస్తుపారము. తుషార మనగా తప్తమ్ తోషయంతితి
తుషారః' తపించినవానిని సంతోషపెట్టునది. అయినచో
భ్రమరము తప్తముకాలేదు కనుక, అట్లే రాజును దా నధర్మ
భావముచేత తప్పుడు కాలేదు అందుచేత తుషారము పని
చేయుటలేదు. కాని యని తుషారమే. సంతోషింపజేయు
నదియే. తుషారమనగా మంచు. నీటితుప్పులు. ఈ శబ్దము
చేత శకుంతల గర్భవతి యన్న యర్థమున్నది. రేపు ప్రౌద్ధున
నీ గర్భమే, యీ తుషారమిందువే, భరతుడుగా సాక్షాత్క
రించి అనపత్యతచే తప్పుడయిన దుష్కర్మముని సంతోషపెట్ట
గలుగుటయే. అందుచేత నది 'తుషారమే.'

ఆ కాళిదా సొక్కమాట వేసినచో నది యిట్లుండును.

శ్లోకాదియందు నామయొక్క రూపము 'అక్లిప్త కాంతి'యని చెప్పబడినది. ఆ మాటలో చమత్కారమున్నది. కాంతియనగా శోరబడుచున్నది యని యర్థము. ఆమె శ్లోకములేకుండ శోరదగివది. ఆ రూపమునందలి వాంఛ కానుకూహమున్నది. ఆమె తన భార్యయే. లేనిచో నామ రూపము తన్న ట్లాకర్షించదు. సామాన్యముగా అక్లిప్తపు కాంతియనగా అనపద్యమయిన సౌందర్యమని సాహిత్యవిషయికమయిన యర్థమే. అంతర్వర్తియై యీ విశేషార్థము భాసించుటకే 'అక్లిప్త' శబ్దముపయోగింపబడినది. లేనిచో కాంతియన్న శబ్దమునకు అక్లిప్తమన్న విశేషణ సువ్వడు వేయును!

'నవ ఖలు పరిభోక్తుమ్' - 'పరిభోక్తుమ్' అన్న క్రియ వాడుటచే రాజయొక్క వాంఛాధిక్యము భాసించుచున్నది.

అన్నిటికంటే 'కుండ'మన్న శబ్దమున్నది. 'కు' భూమిని 'ధృతి' చీల్చునది. మొల్లతీగ పుట్టునపుడు భూమిని చీల్చుకొని వచ్చుచున్నదని వ్యుత్పత్త్యర్థము. శకుంతలకు కుండముగా చెప్పినాడు. ఆమె తన యంతఃకరణమునుండి మనస్సును చీల్చుకొని వచ్చుచున్నది. ఆమె తన పరిగ్రహముగుటయొక్క లక్షణ ముట్టిది. కాని యీ మనస్సుయొక్క విస్మృతి యంతస్తుపా రమయి వారించుచున్నది.

ఈ తుషార మంతర్వర్తియగుటలో విశేషమున్నది. ఆ తుషారము భరతస్థానీయమని చెప్పబడినదికదా. దానివే పురోహితుడు తరువాత "తొలుపతనీపు చత్రర్థిని కందువని

సాధువులు చెప్పిరికదా! ఈ ముని దాహిత్రుడు తల్లక్షణోప
పన్నుడయినచో నీమొను స్వీకరింపవచ్చు నన్నాడు. ఇప్పుడు
తుపాకము తొందిముయొక్క అంతర్భాగములోన నున్నదనుట
లోని సౌందర్యము చూడవచ్చును.

ఈ రీతిగా రసభంగము కాకపోవుటకాదు, శృంగార
రసము మిక్కిలి పరిపుష్టమగుచున్నది. వీనిచేత ప్రత్యాఖ్యాన
మునందు బాధ యధికమగుచున్నది.

రాజేంద్ర బాధపడుచున్నాడో యీ క్రింది యాయన
యుపన్యాసముచేత తెలియగలదు. ఈ యుపన్యాసము, మరి
తరువాత వచ్చు శ్లోకము రెండును చాల విచిత్రముగా
నున్నవి. “కి మిదం జోషమాస్యతే” ఏనయ్యా మాటలాడవు
అని శార్ఙ్గరవుడనగా రాజ “భోస్తపోధన! చింతయన్నపినఖలు
స్వీకరణ మత్రభవత్యాః స్మరామి, తత్కథమిమా మభివ్యక్త
సత్త్వలక్షణం ప్రతి ఆత్మానం క్షేతిణ మాశంకమానః ప్రతి
ప్రత్యే” అయ్యా! తపోధనడా! ఎంత యాలోచించినను
ఈ పూజ్యరానిని నేను గ్రహించుట నాకు జ్ఞాపకమునకు
వచ్చుటలేదు. అభివ్యక్త సత్త్వలక్షణమైన ఈమొనుగుడించి
నేను ఈమొకు భర్తను అన్న విషయమును భావించెడివాడ
నెట్లు కాగలను. లేదా దానిని గుడించి సందేహపడెడువాడ
నుగా నెట్లు కాగలను!

“అత్రభవత్యాః స్వీకరణమ్ నస్మరామి” ఈమొను
నేను స్వీకరించుట నాకు జ్ఞాపకములేదు, “అత్రభవతీ మయా
స్వీకృతేతి నప్రతిప్రత్యే” ఈమొనా చేత పరిగ్రహింపబడిన

దన్న వివరము నాకు తెల్పబడలేదు, అని చెప్పట వేలు. ఇచ్చటనున్న “స్వీకరణ ముత్రధవత్వా నస్మరామి” యన్న దాని యర్థమువేలు. ఆ వివరము నాకు తెల్పబడలేదు—అన్న దానిలో నున్నంత మూలవిచ్ఛేదము. ‘ఆమెను నేను స్వీకరించుట నాకు జ్ఞాపకములేదు’ - అన్న దానిలో లేదు. స్వీకరించినమాట నిజమే కావచ్చును. కావచ్చునుగాదు, నిజమే అని నా యంతరాంతరములో ఎచ్చటనో ఉన్నది. అని నా యంతఃకరణము చెప్పుచున్నది. కాని నా మనస్సునకు తగులుట లేదు.

ఆ వాక్యములోని గడుసుదన మిది. “తక్కు-ధమిమాం” మొదలగు వాక్యము దొడకతిరుగుడు వాక్యము. సూటిగా చెప్పవది కాదు. “నిజమేనయ్యా, ఆమె యేమో గర్భవతి యాయెను. నేనీమెను భార్యగా చేసికొంటినని నే నడుమానవడడి వాడవగుట యే రీతిగా పొందగలను. అన్న వాక్యము ఇట్లమా యవిష్టమా! లోన నాయన యెంత బాధ పడుచున్నాడు. గట్టిగా బెప్పలేకండ నున్నాడే! విచిత్రముగా నున్నది యీ రచన. శార్ఙ్గంపుడు శార్ఙ్గితుడు తూలనాడిరి. శకుంతల నీకిది న్యాయము కాదన్నది, రాజిట్లన్నాడు.

“వ్యవదేశ మావిలయతుం కి వివాహే చనమిమంచ పాతయితుంకూలంకీ పేవసింధుఃప్రసన్నమంభ న్నరహంబ”

“నా కులప్రసిద్ధిని పాడుచేయుట కెందుకు కోరుచున్నావు! నన్ను పతితుని చేయుట కెందుకు కోరుచున్నావు!

పిడ్డు లొంటిసిక్కిరి ప్రవహించు ప్రవాహము తేటిన నీటిన
ఆలము చేయునట్లు, పిడ్డునున్న చెట్టును పడద్రోసినట్లు.'

ఇది కేమి సమాధానము! ఆమెయందు తనకుగల
కోరికను రాజు చాచుటలేదే! ఆమె మహాసౌందర్యమునకు
తాను ముగ్ధుడనినట్లు రాజు చెప్పివేయుచున్నాడే! ఆమె
శీలమునందు తనకు అనుమానమన్న ప్రసక్తియేలేదే. మొదటి
నుండియు నామె - "అత్రభవతి" - పూజ్యురాలని చెప్పా
చున్నాడు. చివట కామిని కూలంకితమయైన సింధువనుచు
న్నాడు. ఆమె యొక మహాప్రవాహము. పటమ పవిత్ర
మయినది. జగదుద్ధారకమయినది. కెలని భూములకు సస్య
దానినీయెనది. కాలవ్యమును కడిగివేయునది, మహాపర్వత
ములమీద జన్మించినది. తనకేమి భయము! తన కులప్రసిద్ధి
పోవునని, తానామెను స్వీకరించుటచేత అధర్మమాచరించిన
వాడగుదునని. కూలంకితమైన సింధువుచేత ప్రసన్నమైన జల
మావిలమగును. మరికొంతసేపటికి తేటికొనును. తన వంశ
మునకు వచ్చిన సప్తములేదు. తన వంశమునకువచ్చెడి అప్ర
సిద్ధి తాత్కాలికము. పడిపోయిన చెట్టు మఱల బ్రదుకదు,
నిలువదు. ఆయన కెక్కువ భయము. తాను పతికుడనగుదు
నని. అధర్మము చేసినవాడ నగుదు నని. ధర్మాధర్మములు
లోకపిషయములు. తత్ఫలితము పారలౌకికమయినచో
కావచ్చును. తద్విచారణయు. శర్పయు లౌకికమయినవి.
ఇది మనోపిషయమని పూర్వమే చెప్పబడినదిగదా. తన
విస్మరణ మనోపిషయము.

ఈ రీతిగా సర్వము సువ్యక్తముగా నున్నది. రస భంగములేదు, కథావిచ్ఛత్తిలేదు.

ఈ మాటలను శకుంతల యెంత చక్కగా అర్థముచేసి కొన్నది! ఆమె అన్నదిగదా “యది పరమార్థతః పరిపరిగ్రహ శంకినా త్వయేదం ప్రవృత్తమ్, అభిజ్ఞానే నానేవ తనసందేహ మపనేష్యామి” నిజముగా నీకు నేను పరభార్యనని యనుమాన మున్నచో, ఇదిగో, యీ గుర్తు చూపించి నీ యనుమానము తీర్తును. అప్పుడు రాజు “ఉదారఃకల్పః” “భేషయినపని. అంత కన్న కావలసినదేమున్నది” అన్నాడు.

ఇంతవఱకు కథ న్యాయముగా జరిగినది. ఇచ్చటి నుండి యుద్ధము తిరిగినది. ఇతఃపూర్వము శాపముయొక్క లక్షణమే. ఇచ్చటినుండి శాపము పనిచేయ నారంభించినది.

ఈ అంకముయొక్క పరాకాష్ఠ

“మయ్యేవ విస్మరణదారణ చిత్తవృత్తైః
వృత్తం రహః ప్రణయ మప్రతిపద్యమానే
కోపా ద్భ్రవోః కుటిలయోః అతి లాహిత్యాః
భగ్నం శరాసన మివాతిరుమా స్మరస్య”

ఈ శ్లోకములో నున్నది.

ఇంతవఱకు రాజు తనకు తెలియకుండ తన యంతఃకరణ ప్రవృత్తి లక్షణమైనవియు, సహజముగా శకుంతలయందు తనకుగల యనురాగము తనకు తెలియకుండ జేయునవియు నైన వాక్యములతోడనే మాటాడెను. ఈ శ్లోకార్థము వాని కంటె భిన్నమైనది. దీని కార్యర్య మిది: విస్మయదారణ

చిత్తవృత్తినైన నేను, రహః ప్రణయ వృత్తమును తెలిసికొన
 లేక యుండగా అతిలోహితాక్షియైన ఈమెయొక్క పంకర
 లైన కనుజానులయొక్క భేదముచేత మిక్కిలి కోపము కలి
 గిన మన్మథునియొక్క ధనుస్సు భగ్నమైనదా అన్నట్లుం
 డెను. ఇది దీని యర్థము. శ్లోకమునందలి పూర్వార్థమున
 'విస్మరణ దారుణ చిత్తవృత్తినైన నేను ఈ రహః ప్రణయ
 వృత్తమును తెలిసికొనలేక యుండగా' అన్న విషయమే
 చమత్కారముగా నున్నది. 'నేను విస్మరణ దారుణ చిత్త
 వృత్తిని. అందుచేత నాకు జ్ఞాపకము వచ్చుటలేదు' అను
 నర్థ మిందులో నున్నదిగదా! అనగా నేను మరచిపోయితిని
 అని యర్థము. మఱచిపోయినవాడు తా నా విషయమును
 మఱచిపోయితి ననుట యెట్లు! ఇది పొసగుటలేదు, కాదా,
 ఇక్కడ ప్రయోగించిన సతినప్రమికి నింత యర్థమువచ్చునా
 యని ప్రశ్న. ఈ వాక్య మిట్లుండునా! ఈమె కోపమును
 చూచినచో నిజముగా నీ రహః ప్రణయమును నేను మఱచి
 పోయితినేమో అన్నట్లున్నది. అన్న వాక్య మధిక సమంజ
 సము. ఇట్టి వాక్యముచేత ఆమెయొక్క కోపప్రకటనమునందలి
 యాదార్థ్యము వ్యభిచితమునగును. మరి ప్రస్తుతమున్న వాక్య
 మున కర్థమేమి! ఎట్లును పొసగునట్లు కన్పించదు. అప్పుడు
 సతినప్రమికి విశేషార్థము చెప్పవలసియుండును. సామ్యస్య
 ముగా సంస్కృతభాషలో సతినప్రమిని తత్పూర్వమునందు
 గతించిన విషయమును చెప్పటయం భవయోగించుటగల్గదు.
 కార్యకారణములందు కారణము సతినప్రమియందు చెప్ప
 వచ్చును. అది యట్లు జరుగుచుండగా నిది యిట్లు జరిగితదని

యను సర్థమునందే దీనియొక్క బాహుళ్య ప్రయోగముకలదు. ఇచ్చట నట్లు కాదే? ఇచ్చటగూడ పూర్వమువలెనే యితని అంతఃకరణభిజ్ఞానము వేటు, మనస్సుయొక్క ఆదేశమువేరు. దాని యభిజ్ఞ వేటుగా విస్పష్టముగా భాసించుచున్నది. సామాన్యమైన వాక్యోపన్యాస వైఖరి ఇట్లుండనే కూడదు. దీనివలన తాను తద్రహః ప్రణయమును విస్మరించితివని తా నొప్పుకొనుచున్నాడు. కాని పాతకుని శ్రోతను మరియొక విధముగా నీ పదార్థమును భావింపుడని చెప్పవట్లున్నది. పరంపరగా గ్రంథము చదువుకొన వచ్చును, కథాంశములు విస్పష్టములైనవిగా కనుపించుటచేత, పాతకులు తత్సందర్భోచితమైన అర్థమునే చూతురు. అచ్చటనున్న వాక్యమున కెంత యర్థమని విచారించరు. అక్కడనున్న వాక్యార్థము వేరు. కథాసందర్భమునుబట్టి పాతకుడు భావించెడి యర్థమువేరు. దీనిని కావ్యదోషములందు నేయూర్థమని చెప్పుదురు. ఆ నేయూర్థము మహాకవుల విషయములో జరుగదు. ఇక్కడ జరుగుచున్నది. ఇది కాళిదాసుని దోషముకాదు. బహుసంఖ్య గల పాతకుల దోషము. ఈ పద్యముయొక్క యర్థము యథార్థముగా జెప్పికొనినచో నీ విమర్శ మొదటినుండియు, మరియు నీ పంచమాంశముయొక్క మొదటినుండి, ద్విధాభూతమై-అంతఃకరణ ప్రతిపాదనశీలమును, విస్మృతిపాత్రమైన మనోలక్షణమును భాసింప జేయుచునే యున్నది. ఆ దృష్టితో చూచినచో ఈ శ్లోకమునందలి కాళిదాసుయొక్క శిల్పము, సద్వ్యరచనాగత శిల్పము, పరమ నిగూఢార్థ ఘటనా సామ

ర్థము వ్యక్తమగును. ఇది పర్వతానుజాతపుల లక్షణముః
 వారు సామాన్యముగా కథాగమనానుబంధిగా లోకకథాభి
 ప్రాయానుసారముగా పద్యమునందలి భావమును పెట్టిపట్టు
 కనిపింపజేసి, గాథముగా నాలోచించువానికి దాని వెనుక
 నున్న యేదో పరమగమస్యమును నిర్భితవృత్తితో అనుసం
 ధింతురు. మరియు నీ యర్థమునే శ్లోకముయొక్క యుత్తరా
 ర్థమునందలి యుత్పేక్షచేత మరల సాధించుచున్నాడు. ఆమె
 యొక్క భూభంగమెట్లున్నది? మిక్కిలి కోపముచే మస్మధుని
 యొక్క ధనుస్సు భగ్నమైనదాయన్నట్లున్నది. భగ్నమైనదా!
 భగ్నమైనదా యన్నట్లున్నదా! ఈ రెంటికిని భేదమున్నది.
 భగ్నమైన దన్నచో నింకేమియున్నది! కథయే పోయినది.
 మస్మధునియొక్క ధనుస్సు భగ్నమైనదనగా నితడు భర్త
 కాడు, ఆమె భార్యగాడు, శృంగారరసభార విచ్చిన్నమైనది.
 రసభంగమైనది. కథావిచ్ఛిత్తి జరిగినది. కాని యిచ్చటి
 యుత్పేక్షాలంకార వశమున ఆ విచ్ఛిత్తి జరుగలేదు. స్థూల
 బుద్ధికి విచ్ఛిత్తి జరిగినదనిపించవచ్చును. సూక్ష్మబుద్ధికి
 జరుగలేదు. రససాంతత్య పరమాభిజ్ఞతా లక్షణము
 సూక్ష్మబుద్ధికి సంబంధించిన విషయము. ఉత్పేక్షాలంకార
 మెట్టిది? అన్యమైనదానియొక్క ధర్మము సవ్యమైనదాని
 ధర్మమునం దారోపించుట, వస్తువులకు సాదృశ్యము కాదు.
 వస్తు ధర్మములయందు సాదృశ్యము, అతిలోహితాక్షియైన
 శకుంతలయొక్క కుటిల భ్రువునకును, కోపించినటువంటి మస్మ
 థుని ధనుస్సునకుగల సాదృశ్యము కా దిచ్చట చెప్పినది. ఆ
 భ్రువులయొక్క భేదమునకు ధనుస్సుయొక్క భంగమునకు

సాదృశ్యము. ఇది మాత్ర మిచ్చుట సరిపోవురా యని విచారించదగియున్నది. స్మరునియొక్క శరాసనము విరువబడినదా యొన్నట్లున్నది! ఎవరిచేత? ఎవరిచేతనులేదు, ఎవరిచేతనైన నైవచో నది శకుంతలచేత. మన్మథునియొక్క ధనుస్సును విరిచినది శకుంతల కావలయును. అతికోపముచేత ఆమెయే విరిచినదా యొన్నట్లున్నది కాత్వగ్యతః శకుంతల రాజావంతున్న వలపును తుడిచివేసినది. ఆతనియందలి భర్తృభావమును వదలి పెట్టినది. అతనియందున్న తన శృంగార రాంధకు స్వస్తిచెప్పినది అని యర్థము రావలయును. అప్పుడును రస విచ్చిత్తియే. అప్పుడును కథాభంగమే.

కాని ఆమె ప్రకటించినకోపము మన్మథుని ధనుస్సును విరిచినదా యొన్నట్లున్నది. కాని నిజముగా విరువలేదు.

ఈ శ్లోక పూర్వార్థమునందు రాజయొక్క యంతః కరణ మనోవృత్తులయొక్క యేకత్రస్థితి జోడింపబడి యెట్లు రసవిచ్చిత్తి కాలేదో, ఉత్తరార్థమునందలి యామె కోప భ్రాంభంగలక్షణము వర్ణించుటయందు కూడ నామె యందు సైతము రసవిచ్చిత్తి కలుగలేదు. ఆమెకు వచ్చిన కోప మెటువంటిదనగా, తన్ను నిరాకరింపగా వానియందలి భరిపు కలిగి, వాని దుష్టత్వముచేత కోపించిన స్త్రీయొక్క లక్షణము గాని, “భీషిణితో నాకేమిపని! వీనిని నేను పరిత్యజించితిని” అన్నట్టి లక్షణముకాదు, ఇచ్చట ఉత్తేజాంకారము కంటే యర్థమంతయు నిమిదియున్నది. ఈ యొక్క శ్లోకముచేత కాళిదాసు పంచమాంకగత కథాప్రారంభయొక్క మహోద్య

రశ నిరూపించి, తన్నీరూపణమందు దుష్కర్మముని యంతః
కరణము మేల్కొని యున్నదని నిరూపణచేయుట చేతను,
శకుంతలకు మిక్కిలి కోపము వచ్చెనుగాని, వానియందు
భర్తృభావమును త్యజించలే దనుటచేతను, పరమ విచిత్ర
ముగా రసభంగము కానీయకుండ, కథాభంగము కానీయ
కుండ రక్షించెను. పోషించెను.

ఇంతకోపము శకుంతలకు కలుగుట కేమి కారణము?
అంకాదినుండి ఆమెను తా నెరుగనన్నట్లే దుష్కర్మముడు ప్రవ
ర్తించుచుండెనుగదా! నీవు నన్ను పెండ్లియాడితి వనగా
'కాంతం పాప' మన్నాడుగదా! అభిజ్ఞానము చూపింతుననగా
'ఆ మాట బాగున్న' దని యధిక్షేపించినాడుగదా! 'శ్రోతవ్య
మిదానీం సంవృత్తమ్' అని కూడ నెక్కిరించినాడు. 'శ్రుణ్వ
స్తావత్' అన్నదానిలో కూడ వెక్కిరింపే యున్నది. 'అనార్య!
ఆత్మనో హృదయానుమానేన సర్వం పశ్యసి. క ఇదానీం
అస్యః ధర్మకంచుక ప్రవేశినః తృణచ్ఛన్న కూపోపమస్య
తవానుకృతిం పశ్యతి" 'అనార్యుడా! నీయొక్క హృదయము
సందలి అనుమానముచేతనే అంతయు చూచుచున్నావు. ధర్మ
మును చొక్కాయందు దూరినటువంటి, గడ్డిచేత కప్పబడిన
నూతితో సాటువ కలిగినటువంటి నీయొక్క అనుకృతిని ఇప్పు
డెవడు అన్యడ. చూచుచున్నాడు!' - అని సరిగా నామాటల
కర్థము. తాత్పర్యముగా 'నీవు ధర్మకంచుక ప్రవేశిని, తృణ
చ్ఛన్నకూపోపముడవు' అన్న మాటలతో శకుంతల దుష్కర్మము
నూతన దెససవించునే కాని బాగ్రత్తగా చూచినచో నచ్చుట

కర్త 'అన్యః' - క్రియ వశ్యతి - కర్మ 'అనుకృతి' - ఎవడు నీ యొక్క అనుకృతిని చూచుచున్నాడని యర్థము. అతని అనుకృతిని చూచుచున్నాడని యర్థము. అతని అనుకృతిని చూచుట యేమిటి? ఇచ్చట అనుకృతి యనగా, నిజముగా ధర్మమైనవా యొకడున్నాడు. ఉన్నచో వానిని దుష్టుండు డనుకరించుచున్నాడు. అందుచేత దుష్టుండు ధర్మకంచుక ప్రవేశికాని ధర్మికాడు. నీ అనుకృతిని యెవ డిక్కడ చూచుచున్నాడు? అనగా, నీవు చేసెడి యా యన్యాయమును తెలిసినవా డిచ్చటలేడు. అని యర్థము కావచ్చును. నాకే తెలియును. నీకుకూడ తెలియునని యర్థము. నీకుకూడ తెలియుననగా శకుంతల నిస్సంశయముగా దుష్టుండునియొక్క యాధార్యమును శంకించెను. అతడు తెలిసియే చూచుచున్నాడని యామె గట్టిగా నమ్మెను. అందుచేత నామెకంతలోపము వచ్చినది.

ఎందుకు శకుంతల అట్లునకొనినది! ఎందుకనగా రాజ గౌరవితో 'అయి రావన వృద్ధే'—

“శ్రీరా మశీత పటుత్వ మమానుషీణ
సందృశ్యతే కిముత యాః క్షతిబోధవత్తః
ప్రాగం తరిక్షగమనాత్ స్వ మపత్యజాతం
అన్యై ర్ద్విజైః పరభృతాః ఖటా పోషయంతి”

ఈ మాటలన్నాడు. ఎవరితో నన్నాడు? శకుంతలతో కాదు, గౌరవితో. ముందర ఈ శ్లోకార్థమును విచారించి, గౌరవితో ననుటలోని గడుసుదనమును విచారించియు, 'శ్రీల యొక్క అశీతపటుత్వము అమానుషుల యందుకూడ కను

పించుచున్నది. ఎవరు ప్రతిబోధవతులో వారి విషయము చెప్పవలెనా: అంతరిక్షగమనమునకు పూర్వము పరభృతలు తమ అపర్యవృత్తమునకు అన్యద్విజ పోషణము కలిగించుచున్నవి, ఇది లోకమునందు కనిపించుచున్నది. ఇది సామాన్యార్థము. ఇందులో నేడయో యొక ప్రత్యేకార్థము శకుంతల కంఠ కోపము తెప్పించియుండవలయును. ఆ యర్థమేమిటి? 'అమానుషీషు' అనగా కోకిలను చెప్పికొని తిర్యగ్గతువుల యందు అని యర్థము చెప్పికొనుచున్నాము. అమానుషీ యనగా అపసరస్త్రి యెందుకు కాకూడదు? అగుచున్నది. మానవ స్త్రీలు ప్రతిబోధవతులు, అనగా ఆలోచనచేతనో, శిక్షచేతనో, తెలిసికొనడివారు. దేవతలో, పుట్టి పెరుగుట లేదు, పెరిగి పుట్టుచున్నారు. వారెప్పుడును ముప్పదియేండ్ల వారే భోగముకొఱకు జన్మయై తిరి. సహజముగానే వారి యందు భోగలక్షణము కలదు దానిచేత అశిక్షితపటుత్వము అంతరిక్ష గమనమునకు పూర్వము అనగా మేనక శకుంతలను వదలిపెట్టి తనదారిని తా నాకాశమునపడిపోక పూర్వము. 'పరభృతాః' చప్పున కోకిలని మన కర్ణము. శకుంతలకో? తన తల్లియు తల్లివంటివారును. వారింద్రభృతలు. తమమీద తమ కథికారములేదు. ఋషులు తపస్సు భంగిచుటకు దేవేంద్రుడు పంపెనా? గానికన్న బిడ్డలను స్వర్గమునకు తీసికొని రమ్మని గాదు. అందుచేత నీ పరభృతయైన మేనకగాని, ఋషులచేత సంతానము కన్న ఇతర అపసరస్త్రిలుగాని, ఏమిచేయుచున్నాడో? తాముక ద్విజానియందీ సంతానముకని - విశ్వా

మిత్రాదలయిండు-ఇతర ద్విజులచేత - కన్యాదులచేత-
పోషింపజేయుచున్నాడు. ఈ యర్థము శకుంతల మనస్సుకు
తగులుట చాల సహజమైన విషయము. ఎవరూ బాధపడు
చుందురో, ఆ బాధ యెవరికిలన పడుచుందురో, వారి మాటల
లోని గూఢార్థములు ఆ బాధ పడుచున్నవారికి తెలిసివంతగా
ఇతరులకు తెలియవు.

ఇప్పుడు రాజు గడసుదనము చూడవలయును. అతడి
మాటలు ముఖముఖగా శకుంతలతో చెప్పినచో ఆ మాటల
లోని చుట్టుకదన ముండియుండదు. ప్రక్కవారితో చెప్పి
నప్పటికి, నఖిఖిపర్యంతము మండిపోవును ఇది కాళిదాసుని
గడసుదనము. పాపము! శకుంతల నిజముగా నమ్మినది.
నిజముగా దుష్కర్మకు డబ్బడమాడ చున్నాడు. తెలిసి తన్ను
వంచించుచున్నాడు. ఆందుకని అమెకంత కోపము వచ్చినది.
కాని దుష్కర్మకుడు నిజముగా మఱచిపోయినాడు. అమె కోప
ముచేత తత్పరిగిహ విషయమును స్మరించలేదు. కాని
యతని మనస్సునకు సహజమైన పరిశీలనాదక్షతచే అమె
యొక్క యాథార్థ్యమునందు విశ్వాసము కలవాడైనాడు.
తరువాత శకుంతలను శార్లరవుడు కోపించుట, తన్నుతిట్టుట,
మొదలైనవన్నయు జరిగినవి. చివరకు శార్లరవుడు 'పూర్వ
వృత్త మన్యాసంగ త్ విస్మృతో భవాన్ తిత్క థమధర్మ
భీరుః' అన్నాడు. 'ఇతర స్త్రీ సంగమమువలన పూర్వవృత్తి
మును మఱచిపోయితివి. నీ వధర్మభీరుడ వెట్లగుదువు' అన్న
శార్లరవుని మాటలలో రాజు మఱచిపోయినాడని యున్నది.

నిస్సంశయముగా నున్నది. సాపక్షము శార్ఙ్గరవుడు రాజు మఱచి పోయినాడని విశ్వసించెను. కాని యతడు మఱచిపోవుటకు కారణము చూత్రము లోకసామాన్యముగా నందరుఁడొహించు నట్లే యూహించిరాదు, ఈమాట శార్ఙ్గరవు డనునంతకు రాజు నకు మఱియొంత మెలకువ వచ్చినది. అప్పుడు పురోహితునితో-

“మూఢ స్వామహ మేషావా వదే నిధి ధ్యేతి సంశయే దారత్యాగీ భవా మ్యాహో పరశ్చి స్పర్శసాంసులః”

“నేను మూఢుడనగుచున్నావా? ఆమె యబద్ధమాడు చున్నదా! అని నేను సంశయపడుచున్నాను” అని చెప్పినాడు. దీనికి కారణము శార్ఙ్గరవుడు నీవు మఱచిపోతివని గట్టిగా చెప్పట.

ఈ యంకమంతయు నిశ్లేయైనది. కథా విద్భిత్తి జరుగలేదు. రసభంగము జరుగలేదు. అయినను ఆ మహాకవికి భయమే. ఈ అంకమువందలి చివరి శ్లోకము-

“కామంప్రత్యాదిష్టా స్మరామి న
పరిగ్రహం మునేస్తనయాం,
బలవత్తు దూయమానం ప్రత్యాయ
యతీవ మే హృగయం”

“ఆమెను కాదన్నాను. ఆమెను భార్యయని నేను స్మరించలేకున్నాను. కాని నాగుండ బాధపడుచున్నది. ఈ బాధ నన్ను నమ్మించుచున్నదా యన్నట్లున్నది.” ఈశ్లోకము చేతగూడ పూర్వ మే విషయమును కాలిదాసు స్థాపించెనో దానినే స్థాపించుచున్నాడు. అంతఃకరణ మనస్సులయొక్క

సహస్థితిని నిరూపించుచున్నాడు. కొంచెము వెనుకకు పోయి నచో ప్రథమాంకము చివరగజమునువర్ణించుచు 'తీవ్రాఘాత ప్రతిహత తరుస్కంధ లగ్నైకదంతః' మొదలైన శ్లోకమునకు వ్రాసిన వ్యాఖ్యానము చూచినచో నిచ్చట సమస్యయ పరచు కొనవచ్చును. 'పాదాశ్మప్త' యన్న శబ్దములో పాదమనగా నంతఃకరణ చతుర్థభాగమని చెప్పబడినదిగదా! అంతఃకరణ చతుర్థభాగము మనస్సు. ఆ మనస్సేచున్నది! 'స్మ గామి నపరి గ్రహం మునేస్తనయాం' అన్నది, అంతఃకరణ మైనటువంటి హృదయ మేమి చేయుచున్నది! 'ప్రత్యాయతి' - నమ్మించుచున్నది.

౧౧

ఈ విమర్శనము శాకుంతలమునందలి శాలిదాసుని శిల్పము దేనిచుట్టు తిరిగినదో, ఆ సత్ప్రదార్థము దుష్కంతుని యం దెట్లు నిరూపింపబడినదో, తదేక వ్యాఖ్యానము. ప్రాస్తావికముగా ఇతర విషయములు కొన్ని ముచ్చటించబడినను ప్రధానముగా నిది సద్వ్యాఖ్య. తదితరములైన విషయములు చెప్పటకు సంకల్పించనేలేదు. ఈ నద్విషయికవ్యాఖ్యపూర్వ వ్యాసములోడనే పూర్తియైనది. కాని దానిలోని భాగము కాదన్నట్లుండి, దానిలోని భాగమైన యొక విషయము మిగిలినది. ఆ విషయము శాకుంతలము నందలి విదూషకుడు,

ఈ విదూషకుడు సృష్టి విలక్షణముగా నున్నది. ఇతడు దువ్యంతునియొక్క ద్వైధీభూతమైన మనస్సులో నొక అంశ. మనస్సుకంటె భిన్నమైన అంతఃకరణమునకు దువ్యంతుడు లక్ష్యముగా, మనస్సునకు విదూషకుడు లక్ష్యముగా నీ నాటకమును కాళిదాసు నిర్మించినట్లు కనబడుచున్నది. మనస్సు చంచలమైనది, తదితరమైన అంతఃకరణము చంచలమైనది కాదు. ఈ నాటకమునందు ప్రధానమైనది శృంగారరసము. శృంగారరస సంబంధమైన మనశ్శాంచల్యమునకు విదూషకుడు లక్ష్యభూతుడుగా నిర్మింపబడినట్లు కనిపించుచున్నది. దువ్యంతుని కామము ధర్మకామము కాని అతడు బహు భార్యాకుడు. దక్షిణ నాయకుడు. ఎంత ధర్మకామమైనను దక్షిణనాయక గత శృంగారము చెతుపుచుండును. ఈ నాటకమునందు వసుచుతి, హంసపదిక వీరిద్దరు కనిపించుచున్నారు. మూడవది శకుంతల. ఈ మువ్వురు సాయికల మధ్య దువ్యంతునియొక్క శృంగారభావము విభజింపబడుచున్నది. విదూషకుడు దువ్యంతుని మనస్సునకు పతాకగా నున్నాడనగా, ఆ మనస్సుకూడ ధర్మానుబంధియై దానిని చాంచల్యము మువ్వురి భార్యల నడుమ సంచరించుచున్న దువ్యంతుని మనస్సున ప్రతిబింబించుట.

ఇది యే డంకముల నాటకము. శృంగారరసప్రధానమైన నాటకము. నాల్గవ డంకము మినహాయించినచో తక్కిన సర్వాంకములయందు రాజయొక్క శృంగార లక్షణమున్నది. న్యాయముగా నీ యారంభకములయందు విదూషకుడు డండవలయును. అట్లు లేడు. ప్రథమసభాగమమునందు లేడు. పంచ

మాంకమునందు మొదటి పదిమాటలకు తప్ప లేకు. వస్త్రాంకమునందున్నాడు. సప్తమాంకమునందు లేకు. అనగా పంచమాంకమునందు మొదట కొంచెము, ముతిరేం డాకముల యందును.

తొలుత పంచమాంకము మొదట విదూషకుని ప్రస్తావన గుఱించి విచారించుము. పంచమాంక మీ నాటకమున కాయువువట్టినది. ఈ యాకములోననే కకుంఠలాప్రత్యాఖ్యానము బుగినది. కథకీ యంకము నాభిభూతమైనది. ఈ యంకమునందు మొదటి తొమ్మిది వాక్యములలోని ప్రసంగములందు మాత్రమే విదూషకు డున్నాడు. ఆ ప్రసంగ మేమి? విదూషకు రాజుతో “సంగీత శాలాంతరమునందు శ్రద్ధవహించుము. కలశుద్ధగీతియందు స్వరయోగము వినబడుచున్నది. పూజ్యురాలైన హంసపదిక వర్ణపరిచయము చేయుచున్నది. హంసపదిక పాడిన గీతిక వినిపించినది. అందులోని యక్షరార్థము నీకు తెలిసినదా?” యని యడిగినాడు. రాజు హంసపదికను సమాశ్వసించినట్టి మాటలుచెప్పుచునివిదూషకునిపంపించినాడు. విదూషకుడు వెళ్ళినాడు. ఇంకే కథ. ఇందులోని యర్థమేమి ?

హంసపదిక పాడిన గీతి ఇది—

అభినవ మధులోలుప స్వం
 తథా హరిచుబ్ధ చూరమంజరీం
 కమలవసతి మాత్ర స్వర్ణతో
 మధుకర ! విస్మయోన్మేషాం కథమ్.

“ఓయీ మధుకరా! నీవు ఆభిజనవ మధులోలుపుడవు. ఆ రీతిగా చూతమంటరి నెట్లు మఱచిపోయితివి?” ఈ గీతిక సామాన్య కథాగతమై రాజయొక్క దక్షిణ నాయకత్వమును నిరూపించుచున్నది, ప్రధానముగా రాజోవుకథను సూచించుచున్నది. ఈ యంశములోననే శకుంతలను వెంటబెట్టుకొని కన్యాశిష్యులు వత్తురు కదా! ఆ శకుంతల నితడు మఱచి పోయినట్లు నిరూపింపబడబోవుడచున్నది గదా! దాని కిది సూచన. శకుంఠలను మఱచిపోవుట యొన్నది హంసపదికమీద పెట్టి ఇది వ్రాఁబడినది. రాజయొక్క విస్మృతి లక్షణమిందు ప్రతిపాదించబడినది. ఈవిస్మరణము తొలగించువాడెవడు? విదూషకుడు. ఇతడు రాజయొక్క మనస్థాని నీయుడు. అందుకనియే తక్కినయంశమునందు విదూషకుడు లేడు. రాజు శకుంఠలను మఱచిపోయిన ఏతత్సంబంధమైన మనస్సు రాజునకు లేదు. ఆ మనస్సునకు పతాకాభూతుడైన విదూషకుడు లేడు. రాజు మఱచిపోవుటయు విదూషకుడు లేక పోవుటయు నొక్కటియే.

విదూషకుడు రాజయొక్క మనస్సులో నేభాగమును ఆక్రమించుకొనుచున్నాడు? నాయితాప్రథమానురాగ తీవ్రత లక్షణమున కతడు మూర్తి. మఱియు విప్రయోగకారిక పరమతీవ్ర చింతనా లక్షణమున కతడు మూర్తి. అనగా రాజయొక్క స్త్రీ సంబంధమైన భావనా లక్షణమునకు విదూషకుడు ప్రతిబింబముగా కనిపించుచున్నాడు. ద్వితీయాంశ

ములో రాజు కక్షంతలను సూక్ష్మ తీవ్రముగా నాలోచించెను. ఆ యాలోచన యంతయు రాజు విదూషకుల నడుమ పక్క సమాధానములుగా భాసించుచున్నదేకాని, కక్షంతలా సంబంధ సంకల్య వికల్పముల విస్తృతియే ద్వితీయాంకము, షష్ఠాంకము నందలి విదూషకుడు రాజుయొక్క తీవ్రవియోగ భావ చిహ్నము.

ఈ విదూషకునకు రాజునకు భేద మేమియు లేదు. మాతలి రాజునకు కోపము తెప్పించుటకు విదూషకుని హింసించినాడు. ఎందు కిట్లు చేసితివని రాజుడుగగా, మాతలి ఇట్లు నేను. 'ఎందుకో తెలియదుగాని, మనస్సంతాపమువలన మనోవైకల్యము నీవు పొందినట్లు నేను చూచినాను. నిన్ను కోపింపజేయుట కిట్లు చేసినాను. ఎందుచేతననగా, కట్టలు కడలించినగాని నిప్పు మండదు. కోపింపజేసినగాని పాము పడగ విప్పదు. తోభవలనగాని తన మహిమ పురుషుడు కాను తెలిసికొనలేదు.' ఈ యర్థమునకు లక్ష్యభూతమైన కోపము రాజునకు రావలయుననగా రాజు మనస్సు తీవ్రకోప మవలంబించవలయునన్నమాట. విదూషకుని పెట్టిన బాధ వలన రాజున కెంతో కోపముపచ్చునని యర్థము. ఎందుచేత రావలయును! కోపము వచ్చినది దేనికి! మనస్సునకు. మనస్థానీయుడైన విదూషకునియందు చేయబడిన యపకృతి మనస్సునకు కోపము వచ్చుటయే.

మరియు రాజు చేపట్టినదాడు, సత్పుర ఘోష. సత్పు

నువ్వనియొక్క మనస్సు సంచలించినది. శకుంతలా విషయక విస్మయి చాచల్యము, మనోలక్షణము ఇది సత్పురుషుడైన రాజున కెట్లుండును? కాని అతని మనస్సునకే చపలత్వమున్నదే! చపలత్వ మేకదేశ విషయము కావచ్చును. కాని యిప్పుది. రాజు నందండులకు వీలులేదే! అందుచేత రాజులో సకథోగమై విదూమకు డా చచ్చుడు. రాజున కంటె నిడిగానున్నాడు. కాని రాజులో భాగమే. అందుకనియే “చపలఁడనుం వటుఁకదాచిడిస్మత్ప్రార్థనా మంతఃపురేభ్యః కథయేత్” అన్నమాట.

ఈ రాజునను విదూమకునకంతటి యవివాధావసంబంధమున్నదా! అన్నచో ఉన్నది. దానిని కాశిదాసు చిత్ర విచిత్రముగా నిరూపించినాడు. పలు వాక్యములు దీని కుదాహరణములు కలవు. మఱియు గాఢార్థములు కలవానినే చూపింతును. తల్లి దగ్గరను విదూమకుని పొమ్మన్నప్పుడతడిట్లన్నాడు ‘తేనహి యథా కాజానుజేవ గంతవ్యం, తథాగమిష్యామి’ అనువాడన్న శబ్దమును తమ్ముడనియు వ్యుత్పత్త్యర్థముచేత అనుసరించి పుట్టినవాడనియు వర్థము. అనుసరించి పుట్టుటయనగా శృంగారరససంబంధమైన రాజుయొక్క మనోలక్షణము ననుసరించి పుట్టినవాడు.

అదియేమి చమత్కారమో, శకుంతలా ప్రస్తావన విదూమకునితో జరిగినగాని, విదూమకుడు శకుంతలను చూడనుకూడలేదు. ఇది యాశ్చర్యము. విదూమకునియొక్క సంపూర్ణమైన స్వరూపము మహాంకమునందు ప్రపంచించబడి

నది. రాజు విదూషకునితో నిట్లున్నాడు. 'ఓయీ ! ఇప్పుడు నేను శకుంతలా ప్రథమ మృతాంతమును స్మరించుచున్నాను. ఇది నీతో చెప్పినాను. నేను శకుంతలను తిరుగగొట్టినప్పుడు నీవు లేవు. పూర్వము నీవొకప్పుడును కథలఱుం జామెచేరే యెత్తలేదు నావలె నీవుకూడ మఱచిపోయితివా!' అని యడిగినాడు. విదూషకుడు 'నేను మఱచిపోలేదు. నీవంతయు చెప్పి, ఇదీ పఠింప విజల్పిత మన్నావు. మృత్పిండబుద్ధిని నేనిట్లే గ్రహించితిని.' అని విదూషకుడు సమాధానము చెప్పి తిరువారే అన్నాడు గదా 'అథవా ధివితీవ్యరా బలవతీ'— దైవము బలమైనదన్నాడు, విదూషకుడు సేవకుడు. రాజు నాశ్వసించవలసినవాడు. దైవము బలమైనది. మనమేమి చేయ గలుగుదుమన్న తాకత్తు నానికి కలదా—ఉన్నది. ఎందుచేత! రాజు ముస్సులో నత డేకదేవ మగుటచేత. అయినచో నతడు తాను మృత్పిండబుద్ధి నన్నాడు. మనస్సు వేటు, బుద్ధివేటు, మనస్సెప్పుడను బుద్ధికాదు. నిశ్చయాత్మక మైనది బుద్ధి, సంకల్ప వికల్పాత్మకమైనది మనస్సు. మనస్సు నియమమునాని విషయములో బుద్ధి ప్రస్తావన లేదు. అది మృత్పిండ సదృశము.

కాని ఈతడు రాజుయొక్క మనస్థానియై యుండు టయేకాక వేఱయొక పాత్రగా నిర్మింపబడినాడుకదా! నాటకమునందలి యేతత్కథాంశమునకు వెలిగి విదూషకు డొక పాత్రయే. ఆ పాత్ర దృష్ట్యా చూచినచో నతడు మృత్పిండ బుద్ధికాదు అతడు పరమవివేకి. ఎట్లుగను! మన స్సుక

వ్యక్తికుండును. ఆ వ్యక్తియొక్క సర్వలక్షణము మనస్సునందు ప్రతిబింబించుచుండును; ఆ వ్యక్తి సత్పురుషుడైనచో మనస్సునందొక నియమముండును. నియమము కలిగినను, మనస్సునకున్న చాంచల్యము మనస్సునకుండును. ఆ మనస్సునకున్న సదాహరిన్నియు దాని కుండును. రాజయొక్క మనస్సునకున్న దోషయొక్కటియే శకుంతలావిషయకవిస్మృతి! అంతమాత్రముచేత ఆ మనస్సు సత్పురుషుడైన రాజయొక్క సర్వ సద్భావములను ప్రతిబింబించదా? ప్రతిబింబి చును. పూర్వ వ్యాసములలో రాజయొక్క ఈ సత్తు తెలిసినవారిద్దరే యని దెప్పబడినది. రథచోదకుడు, విదూషకుడును, విదూషకునకెట్లు తెలియును అతడు రాజమనస్సులోనేక దేశము ఎట్లు తెలియకుండనుండును! రథచోదకున కెట్లు తెలియును? ఈ నాటకములో రథమనగా నేమియో పూర్వవ్యాసములందు నిరూపింపబడినది. ఆ రథమును నడిపినవాడు కథాసూత్ర ధారుడు. రథను నడిపినవాడే వాడు. వాడు బ్రహ్మయొక్క స్థానీయుడు. అందుచేత వీరిద్దరే యుందురు.

విదూషకుడు సత్పురుషుడైన రాజయొక్క మనస్సున ఆ మనస్సునందు సర్వలక్షణము లవశ్యముగా నుండును విదూషకుడు మహామేధాళాలి. ప్రత్యాఖ్యానసమయ భాష్య కలుషితదృష్టిని శకుంతలను రాజ భావించినపుడు వినూషకు డిట్లన్నాడు—

“హా! అస్తిమే తర్కః

కేనా ప్యాకాశచారిణా తత్ర భవ త్యపసితేతి.

‘ఎవడో యొక ఆకాశచారి చేత ఆపూజ్యురాలు తొలగింపబడినదని నే ననుకొనుచున్నాను,’ ఆమె తొలగింపబడుట చూచినవాడు పురోహితుడు, ఇతడు చూడలేదు. ఇతడువినను లేదు. ఇత డూహించుచున్నాడు. ఆ మనస్సూత శక్తికలది. కావశమున విస్మృతి పొందినది. కాని, సహజముగా ఆ మనస్సునకున్న యాలోచనాశక్తియట్టిది.

ఈ యంకమును జాగ్రత్తగా చూచినచో, ప్రక్కన అదృశ్యురాలై యుండిన సానుచుతియొక్క యూహలన్నియు విదూషకుడు ప్రశ్నించును. అతగా మునిగి ఆలోచన కల ననుస్సు లక్షణములు వారిచూచునట్టివి.

రాజు ఉంగరము నధిక్షేపించుదురగా విదూషకుడు “గృహీతోఽనేన పంథా ఉన్మత్తానా” ఈ చూర్ణము పిచ్చి వారిది, పిచ్చివాడగా, మనస్సు చెడినవాడు. రాజునునస్సు విదూషకుడే. అతడు సుస్థితిలోననే యున్నాడు. రాజుయొక్క ఉన్మాదమును తిరిగి తిరిగి వారించుచున్నాడు ఈ విదూషకుడు- అతగా రాజుయొక్క పరమవివేకమైన మనస్సు— తేనిచో రాజు ఉన్మత్తుడు కావలయును-విశ్రమార్గశీతుము లోని రాజవలె. ఈ రాజు బ్రహ్మవేత్త. ఇత డున్మత్తుడు కాదు. రాజుంగరము నధిక్షేపించినాడు. మఱియు తన్ను తాను నిందించుకొన్నాడు. అప్పుడు విదూషకుడు తన మనస్సులో నిట్లునుకొన్నాడు. “ఆ! అహంఖలు బుధుడయ్యా ఖాదిత వ్యోఽస్మి” నే నాకలిచేత తనబడ దగినవాడ నగుచున్నాను. అని యర్థము. దీని కార్యర్యమేమి! దీని యర్థము వ్యాఖ్యాన సేకలక్షణ కావలయును గాని, తేనిచో లేదు. వ్యాఖ్యాన

మిట్లు చెప్పచున్నది. “రాజు శకుంతలా విషయమున రిరంస కలిగియున్నాడు. ప్రక్కన యామి లేదు. అందుచేత రాజు నన్నే తినును. ప్రక్కన నింకెవ్వరు లేరు గనుక నన్నే శకుంతల ననుకొనునేమి!” అని యర్థమని వ్యాఖ్యానము. మరియు శ్రీనివాసాచార్యుడు “ఇతి పలాశునచింతా వ్యజ్యతే” అని వ్రాసినాడు. అని అచ్చటనుండి పారిపోవుదమని విదూషకు డూహించుట దీనిచేత గమ్యమాన మగుచున్నదని యర్థము. ఇంత చెప్పినను దీని తాత్పర్యము విస్పష్టముకాలేదు. లేనిచో నొక యేదో యసభ్యార్థ కల్పన యుచేనలయును. అది అనిష్టాపత్తి. ఈ అనిష్టాపత్తి కలుగకుండుటకు, దీనియందతి వ్యంగ్యము-రాజయొక్క మనస్సు పడుచున్న తాదయొక్క పరమ స్వరూపమని చెప్పువలయును. మనస్థానీయుడైన విదూషకుడు కూడ లేచిపోవలయుననగా, రాజయొక్క మనస్సులేచి పోవుచున్నది. రాజు ఉన్నట్లు డగుచున్నా డనియెడి వ్యంగ్యమును తీసివేసినచో ఇచ్చట అర్థమేమియు పొసగదు. ఈ వాక్యబలముచేత నిస్సంశయముగా విదూషకుడు దుష్కృంత మనస్థానీయు డగుచున్నాడు.

సంస్కృత నాటకకర్తలు, నాటక మనగా నేమియని నాకుద్దేశించిరో, ఉద్దేశించినట్లు కనబడునో, నాటకాంగముల కంటె భిన్నములైన ఏ లక్షణములు వారి నాటకములయందు నాటకత్వ గిహపణక క్రికానో, విచుర్పించుట-ఈ వ్యాసముల ఉద్దేశ్యము కాదు. కాని ప్రాస్తావికముగా రాజు గీసినబొమ్మను గుఱించి చెప్ప వలయును.

రాజు శకుంతలా రూపమును తా నెట్లు భావించెనో ద్వితీయాంకమునందు విదూషకునితో చెప్పెను.

“చిత్రే) నివేశ్య పరికల్పిత సత్త్వయోగా
రూపోచ్ఛయేన విధినా మనసా కృతా ను”

‘లోకమునందున్న సర్వసౌందర్యములు చిత్రమునందు పెట్టి సత్త్వయోగము కల్పింపబడినట్లున్నది.’ రాజు చిత్రకారుడు. ఆమె రూపమును భావన చేసెను. అది వస్త్రాంకము నందలి విరళోపస్థానమునుమున ప్రదర్శింపబడినది. ఆ చిత్రమును చూచి విదూషకుడు ‘మధురావస్థా దర్శనీయో భావానుప్రవేశః స్థూలీవ మే దృష్టిర్ని మ్నాన్నత ప్రదేశేషు’ అన్నాడు. ఆవదూరని సంగీతజ్ఞానము హంసపనికి గీతికాశ్రవణ సమయమున, చిత్రలేఖన కళా పరిజ్ఞాన మీ సమయమున వంక్తమగుచున్నది. అతడు బుద్ధిహీనుడు కాదు.

ఈ మువ్వనీలో శకుంతల యెవరని యుడిగినాడు. ఎవరు శకుంతల యని నీవనుకొను చున్నావని రాజుడుగగా, ఈమెయై యుండవలెనని తెప్పరున్నాడు. ఆ తెప్పటలో సాగసున్నది. “ఏయరు జారుముడిలో ఎగసన తో) ముబడిన పూవులుగల జుత్తుతో, స్వేదలించువులుగల మొగముతో, చేతులు వినరు కొంచు, పాదులో నీళ్ళుపోయబడి లేత చిత్తభృంగుల మామిడి మొక్క దగ్గర కొద్దిగా బడలినట్లు చిత్రించబడినదో, ఆమె శకుంతల యనుకొనుచున్నాను”-అట్టి శకుంతలయందు రాజు లగ్నమనస్కుడు. ఆమెయే శకుంతల యని ఇత డనుకొను చున్నాడు. రాజుయొక్క ఊహకును వీని ఊహకును భేద మున్నట్లు లేదే!

మరియు ఆ బొమ్మలో తుమ్మెదవచ్చి శకుంతల మొగముమీద వ్రాలుచున్నట్లు వ్రాయబడినది. ఇది పూర్వ కథ పూర్వమందు రాజమన్నాడు? “అయి మాచరత్య వినయం ముగ్ధాను తపస్వి కన్యాశుల్కం” అన్నాడు. అవినయ మాచరించుచున్నాడు. ఎప్పుడు? పారవే నసుచిత్రం శాసతి శాసితరి దుర్మనీతానాం” ఇచ్చట అవినయము, శాసనము- రెండు మాటలున్నవి. ఈ ఆరవయంకమున బొమ్మలోనున్న తుమ్మెదను చూచి “ఏమయ్యా! ఆ పూజ్యరాజు ఎట్టకలువ పూరేకులవంటి వేళ్ళతో. మొకమును తప్పకొంచు భయ పడినదానివలె ఉన్నది. ఈదానీ పుత్రుడ-దేవ్త మధుకరము- ఆమె మొగముమీదికి లంఘించుచున్నాడు.” అని విదూషకు డనగా “నివార్యతా మేష దుష్టః” అన్నాడు. వానిని నివారించుమని యార్థము. దీనికి సమాధానము విదూషకుడు చెప్పిన దిది. “భవానే వాచినీతాను శాస్త్వస్య వారణే ప్రభవిష్యతి” నరిగా విదూషకునిలో రాజులో వచ్చిన అవినీతి శాసన శబ్దములు వచ్చినవి. ఇచ్చటనున్నది రహస్యము. ఇట్టి పరమ రహస్యములైన యార్థ శబ్దముల నిత్యేతణములచేత కాళిదాసు విదూషకుని సృష్టిని ఈ వ్యాసమునందు చెప్పబడుచున్న యార్థమును మనసులో పెట్టుకొని చేసెననుకొనుటకు వీలు న్నది. సర్వదా అట్లు కన్పించుచున్నది గదా! ఇది యిట్లుం డగా ఆ అవినీతి రాజే శాసించదగియుండుటయొక్క అతణ మును విచారించినయెడల నశట మధుకరము అని నియమము లేదు, శాసనములేదు. దాని వెనుక నేదో యర్థమున్నదన్న

